

OM DE THEOCRATIE

Honderd jaar van strijd om de verwerkelijking en vormgeving van de theocratische
gedachte

Door

Ds. G. Janssen

Gereformeerd predikant
te
Amsterdam

O.K.- KATERNEN NO 9

Uitgegeven door Buijten en Schipperheijn te Amsterdam

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2004

INHOUD

Inleiding

1. Het ambt der Overheid bij Calvijn en in de Confessie
  - 1.1 Geen biblicisme
  - 1.2 Beide tafelen der wet
  - 1.3 Om te weren en uit te roeien alle afgoderij

2. Theocratie en tolerantie
  - 2.1 De politieke tolerantie van Willem van Oranje
  - 2.2 Bijval en tegenkanting

3. De Godsdienstkwestie in de Staatsregelingen 19
  - 3.1 De eerste Statenvergadering van 1572
  - 3.2 De Unie van Utrecht
  - 3.3 De grote vergadering van 1651

4. Gereformeerde overheid en gereformeerde kerk 25
  - 4.1 Verschillende positie in het volksleven
  - 4.2 Wederzijdse kerkorders
  - 4.3 Strijd in Holland en Utrecht
  - 4.4 De grote Synode van Dordt en haar naspel
  - 4.5 Onbesliste Strijd

5. Om de theocratie 37
  - 5.1 De overheid in de Oude en in de Nieuwe Bedeling
  - 5.2 Geen neutrale Staat
  - 5.3 De taak van de kerk

Inleiding

Het vraagstuk van de theocratie duikt altijd weer op, wanneer de omstandigheden dringen tot het nadenken over de grondslagen van het gedrag van de overheid en over de nadere bepaling van haar taak.

De Nederlandse Calvinisten van het eerste uur zijn dit vraagstuk niet uit de weg gegaan. Ze hebben er belijdenis van gedaan in artikel 36 van hun Confessie en hebben niet geaarzeld daaraan in de praktijk vorm te geven, toen zij zelf het bestuur in handen kregen in het vooral door hun toedoen bevrijde Gemenebest.

Het interessante hier is dat we niet te doen krijgen met zuiver theoretische beschouwingen, maar met een door de praktijk opgedrongen worsteling van ongeveer een eeuw. Principiële uitgangspunten vormen wel de inzet, maar niet van louter theoretische bespiegelingen, doch van praktische vormgeving. We blijven daardoor in het onderzoek van ons tijdperk met beide benen op de grond staan. Het is welhaast overbodig op te merken dat we uit de veelheid van het materiaal een keus zullen moeten doen, daar anders de omvang van dit geschrift te groot zou worden.

We zien fouten en gebreken, die niet herhaald moeten worden, maar ook als vrucht van geloofsmoed en volharding een resultaat dat gemeten naar de maatstaf van die tijden onze bewondering afdwingt en ons aanspoort om in geheel andere tijden met niet minder ijver onze krachten in te zetten voor een christelijk regeringsbeleid.

1. HET AMBT DER OVERHEID BIJ CALVIJN IN DE CONFESSIE

1. Geen biblicisme

Wie onder theocratie een staatsvorm verstaat, waarvoor de Israëlitische in de tijd van het Oude Verbond als model dient, kan bezwaarlijk spreken over theocratie in de Nederlanden in het tijdperk, waarmee wij ons gaan bezig houden, dat van de tweede helft van de 16e en van de eerste helft der 17e eeuw. Puriteinen hebben in enige Engelse koloniën door hun biblicisme gedreven geprobeerd de Mozaïsche wetgeving niet naar haar beginselen na te volgen, maar er een zo getrouw mogelijke kopie van in hun wetgeving te leveren, zulks in het begin van de 17e eeuw.

Zij waren dan ook geen volbloed Calvinisten maar independentistisch geïnfecteerd. 1 Calvin had dit biblicisme afgewezen. Hoewel we in dit geschrift de Nederlandse toestanden willen beschouwen, kunnen we aan hem toch niet voorbijgaan, want het zijn de invloeden van Calvin die het theocratisch denken in de Nederlanden hebben gevormd, al is dit gedeeltelijk ook langs een omweg gebeurd. Calvin nu heeft niet geijverd voor een staatsinrichting naar zuiver Mozaïsch model. Hij heeft zich daarentegen zelfs opzettelijk gekant. Wel gaat hij uit van de Wet van God, zoals die door Mozes aan Israël is gegeven. Maar ten aanzien van deze wet maakt hij een onderscheiding, die hem de mogelijkheid verschafft niet tot een kopie van de Israëlitische "kerkstaat" te vervallen.

Hij onderscheidt namelijk het voorschrift der wet van haar billijkheid. Onder het eerste verstaat hij de Mozaïsche wet, zoals ze daar ligt in haar aan Israël gegeven vorm. De billijkheid is bij hem het beginsel, waarop de wet zelf is gefundeerd en waarop ze steunt. Dit beginsel der billijkheid moet nu volgens Calvin het doel, de regel en de grens van alle wetten zijn. Wanneer dit inderdaad het geval is dan zijn die wetten goed, ook al verschillen ze van de Joodse wet en van elkaar. 2

Om dit onderscheid van vorm en beginsel te rechtvaardigen verwijst Calvin naar de gang van zaken bij de wet der ceremoniën, die onder meer Israëls offerdienst regelde. Deze wet der ceremoniën kon na Christus' komst afgeschaft worden zonder de vroomheid te schenden. Calvin doelt hier op het feit dat door Christus' offer de Joodse offerdienst met alles, wat daar bij hoorde, vervallen is. Zo kunnen ook nadat de rechtsinstellingen van de Mozaïsche wet weggenomen zijn de eeuwige plichten en geboden der liefde blijven, die er het eigenlijke beginsel en doel van waren.

De slotsom van Calvin - en hij rekent daarin volkomen met het biblicisme af - is als volgt: "Indien dit waar is, is ongetwijfeld aan alle volken de vrijheid gelaten om de wetten te maken, van welke ze zien, dat ze hun tot nut zijn: maar die moeten naar die eeuwige regel der liefde ingericht worden, zodat ze wel in vorm verschillen, maar hetzelfde beginsel hebben" 3.

De tegenwerping dat op deze wijze de door God aan Mozes gegeven wet gesmaad wordt, maakt op hem geen enkele indruk. "Immers, aan andere wetten wordt boven haar niet de voorkeur gegeven, omdat men die wetten beter acht bij eenvoudige vergelijking, maar omdat ze beter passen bij de toestand van tijd, plaats en volk."2

De volgende uitspraak sluit wel alle misverstand omtrent Calvijns opvatting van de Mozaïsche wet uit: "Ook wordt ze niet afgeschaft, want ze is ons nooit gegeven. Immers de Heere heeft haar niet door de hand van Mozes gegeven om bij alle volken afgekondigd te worden en overal van kracht te zijn; maar daar Hij het Joodse volk in zijn trouw, bescherming en hoede had aangenomen, heeft Hij ook in het bijzonder zijn

wetgever willen zijn, en heeft, zoals het een wijze wetgever betaamt, bij het maken der wetten in het bijzonder gelet op het belang van dat volk" 2.

Calvijns opvolger te Genève, Beza, stond niet minder afwijzend tegenover het biblicisme, dat hij op politiek terrein een fata morgana achtte. Hij had slechts afkeuring voor hen die ervan droomden de wereld te regeren volgens de Israëlitische staatsinrichting. Hij achtte deze dwaling te absurd dan dat zij een weerlegging behoefde.⁴

De Calvinisten hebben in dit opzicht het voorbeeld van Calvijn gevolgd, hetgeen niet zeggen wil, dat ze niet soms in hun bewijsvoering een biblicistisch element opnamen. We zullen dat nog tegen komen.

2. Beide tafelen der wet

Er is veel geschreven over Luthers opvatting van de twee rijken: de wereld en het koninkrijk Gods. Heel de theologie en het werk van Luther zijn op deze onderscheiding gespannen, zegt prof. Dr. W. J. Kooiman.⁵ Hier is samenhang met zijn onderscheiding tussen wet en evangelie.⁶ Op zich is bij Luther de verhouding tussen kerken burgerlijke overheid die van de tegenstelling tussen genadeorde en rechtsorde, bij Luther is dat een tegenstelling. De overheidspersonen nemen hun besluiten naar recht en wet. De vorst zij als vorst een politiek persoon en zo handelend handelt hij niet in zijn kwaliteit als christen.⁷

Slechts langs een zijweg kan Luther komen tot de stelling dat de wereldlijke overheid ook zorg heeft te dragen voor de zuivere leer en ketters heeft te straffen.⁸ In zover kan prof. Kooiman terecht zeggen dat door Luther de taak van de overheid wordt gesteld in de tweede tafel van de wet.⁹

Het is geen wonder dat in dit gedachtenklimaat de idee van de theocratie geen voedingsbodem heeft. Terecht schrijft Seeberg dat de ontwikkeling van de evangelische kerk tot staatskerk niet in de geest van Luther was.¹⁰

Calvijn neemt bij zijn bepaling van het ambt der overheid zijn uitgangspunt in een twee-regimenten-theorie. Hij begint zijn uiteenzetting over de burgerlijke regering als volgt: "Verder, daar wij in het voorgaande in de mens een tweevoudige regering gesteld hebben, en over de ene, die in de ziel of het innerlijke van de mens gelegen is, en die gericht is op het eeuwige leven, elders reeds genoeg gezegd hebben, is het er hier de geschikte plaats toe, dat we ook over de andere, die slechts betrekking heeft op de inrichting der burgerlijke en uiterlijke rechtvaardigheid der zeden een en ander zeggen."¹¹

Hier treft de overeenstemming met Luther, die ook zegt dat de wereldlijke overheid zich heeft bezig te houden met de tijdelijke zaken en dwingt tot uiterlijke tucht en orde. Terecht wijst Rothuizen in zijn dissertatie op deze overeenstemming,¹² maar eveneens op het "verschil in de wijze, waarop de twee rijken bij Luther en Calvijn elkander begrenzen"¹². De oorzaak van dit verschil ligt m.i. hierin, dat Calvijn de tegenstelling tussen wet en evangelie, zoals Luther die hanteert, niet kent en daarmee ook niet de tegenstelling tussen recht en genade, zoals die in Luthers theologie haar rol speelt ook in zijn twee-rijkenleer.

Calvijn gaat dus uit van een "twee-regimenten-leer." Hij opereert daarmee tegen de Anabaptisten; die menen "dat niets goed kan gaan, tenzij de gehele wereld tot een nieuwe gedaante vervormd wordt." Hij zinspeelt hier op de doperse utopie van een geheel gechristianiseerde wereld, waarin alles geestelijk toegaat en wel zo "dat er geen rechtspraak, geen wetten en geen overheid meer zijn, noch iets anders, dat, naar hun mening, hun vrijheid in de weg staat"¹⁴. Hij echter, zo vervolgt Calvijn, "die tussen lichaam en ziel, tussen dit tegenwoordige, vergankelijke en het toekomstige, eeuwige

leven een onderscheid weet te maken, die zal ook gemakkelijk begrijpen, dat het geestelijke Rijk van Christus en de burgerlijke ordinantie zaken zijn, die zeer veel van elkander verschillen."

Het uitgangspunt van de hervormer van Genève is dus duidelijk, maar hij gaat direct eventuele misverstanden afsnijden. "En toch strekt die onderscheiding niet daartoe, dat wij zouden menen, dat de ganse burgerlijke regering een onreine zaak is, die de Christenen niet aangaat." Hij wijst er dan op dat het onderscheid tussen de tweeërlei soort van regering niet betekent dat ze ook maar in iets "tegen elkaar strijden." Hij buigt hier dus de twee regeringen naar elkaar toe. Het Rijk van Christus vangt reeds op aarde aan in ons te werken enige beginselen van het hemelse Rijk: En nu heeft de burgerlijke regering tot taak om zolang wij onder de mensen leven "de uiterlijke Godsdienst te ondersteunen en te beschermen, de gezonde leer der vroomheid én de staat der kerk te verdedigen, ons leven in te richten tot de maatschappij der mensen, onze zeden te vormen naar de burgerlijke gerechtigheid, ons met elkaar te verenigen, en de gemene vrede en rust te voeden."¹⁵ Het tijdelijke en het eeuwige wordt bij Calvijn niet tot een tegenstelling. Ik "erken, dat dat alles overbodig is, indien het Rijk Gods , zoals het nu in ons is, het tegenwoordige leven uitblust." We moeten als vreemdelingen verkeren op aarde. Beide woorden: vreemdeling én aarde hebben hier gelijke nadruk. , En die vreemdelingschap op aarde heeft "zulke hulpmiddelen" als de aardse overheid nodig. Daarom "ontnemen zij, die de mens van die hulpmiddelen beroven, hem zijn mens-zijn." Zonder dit hulpmiddel zou de wereld aan barbaarsheid ten ondergaan, wil Calvijn zeggen.

Zonder logische voorbereiding duikt dan opeens de gedachte op dat de overheid er ook toe dient dat "er geen afgodendienst, geen heiligschennis van Gods Naam, geen lastering tegen zijn waarheid en andere kwetsingen van de religie openlijk zouden opduiken en zich onder het volk verbreiden."¹⁶ Een eind verder in de Institutie werkt hij dit dan nader uit. Hij keert zich dan tegen "de dwaasheid van hen, die met verwaarlozing van de zorg voor God, zich alleen zouden willen wijden aan het rechtspreken onder de mensen. Alsof God in zijn naam oversten aangesteld had om aardse geschillen te beslechten, maar nagelaten had hetgeen van veel groter gewicht is, namelijk dat Hij zelf zuiver zou worden gediend naar het voorschrift zijner wet."¹⁷ Hier fundeert Calvijn de plicht van de overheid om de ware religie te bevorderen dus in de eer van God. Hij zegt dit ook met zoveel woorden, wanneer hij van de overheidspersonen schrijft dat het "passend is, dat zij zich er op toeleggen de eer te beschermen en te verdedigen van Hem, wiens stadhouders zij zijn en door wiens weldaad zij regeren":

Hij acht dit zo vanzelfsprekend dat hij meent: "Indien de Schrift niet leerde, dat het (ambt der overheden) zich uitstrekt tot beide tafelen der wet, zouden we het toch kunnen leren uit de heidense schrijvers." Want die hebben allen in hun schrijven over het ambt der overheden hun uitgangspunt genomen "in de religie en de dienst van God." Calvijns twee-regimenten-leer doet hier dus geen dienst meer om het overheidsambt te funderen, maar zij is evenmin voor hem een verhindering om te leren dat het ambt der overheid zich uitstrekt tot de beide tafelen der wet. Dat er in Calvijns constructie een zekere spanning ligt, valt moeilijk te ontkennen.

3. Om te weren en uit te roeien alle afgoderij

De Nederlandse Geloofsbelijdenis handelt in art. 36 over het ambt van de Overheid. God heeft dit ingesteld, omdat Hij wil "dat de wereld geregeerd worde door wetten en politiën, opdat de ongebondenheid der menschen bedwongen worde en het alles met goede ordinantie onder de menschen toega. Tot dat einde heeft Hij de Overheid het zwaard in handen gegeven tot straf der boozen (Rom. 13:4) en bescherming der vromen."¹⁸

Tot zover bevat dit artikel niets bijzonders in verband met ons onderwerp. We zouden kunnen zeggen dat hier het ambt der overheid beleden wordt in verband met de tweede tafel der wet, maar dat betekent nog geen theocratie. Daarvoor hebben de Reformatoren de zedenwet ook te dicht getrokken in de buurt van de natuurwet.¹⁹

De volgende zin is voor ons onderwerp echter van direct belang: *"En hun ambt is niet alleen acht te nemen en te waken over de politie, maar ook de hand te houden aan den heiligen Kerkedienst, om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk van den antichrist ten gronde te werpen en het Koninkrijk van Jezus Christus te doen vorderen, het Woord des Evangelies overal te doen prediken, opdat God door een iegelijk geëerd en gediend worde, gelijk Hij in Zijn Woord gebiedt."*

Er mag wel allereerst worden opgemerkt dat deze woorden niet spreken over het recht van ketterdoden door de overheid. Van kettters wordt in het geheel niet gesproken: wel van ketterij en valse godsdienst en van het rijk van de antichrist.

Wat het ketterdoden betreft: het is wel een algemeen gevoelen in de reformatietijd dat het geoorloofd is. Voor de Rooms-Katholieken sprak dit vanzelf. Van Reformatorische zijde werd het echter met grote reserves omgeven. Het werd als regel alleen geoorloofd geacht, wanneer er sprake was van volgehouden ketterij, die gepropageerd werd en tot woelingen, scheuringen en opstand onder het volk leidde of van godslasterlijke aard was.²⁰

Maar, zoals gezegd, de Nederlandse Geloofsbelijdenis spreekt er niet over. Het hier gebruikte woord "zwaard" moet ons niet op een dwaalspoor brengen. Het herinnert blijkens de tekstverwijzing aan Rom. 13:4, waar Paulus van de overheid zegt dat zij het zwaard niet tevergeefs draagt. Het zwaard is hier uitdrukking van "de bevoegdheid en macht om te straffen, desnoods met de dood"²¹, "teken van straffend recht."²² Men behoeft hier dus nog niet persé aan de doodstraf te denken.

Duidelijk wordt hier echter beleden dat, om met Calvijn te spreken, het ambt van de overheid zich ook uitstrekt tot de *eerste* tafel van de wet. Er kan zelfs gezegd worden dat hierop nadruk wordt gelegd. In art. 39 van de Franse geloofsbelijdenis, die de opsteller van de Nederlandse als leidraad heeft gediend, worden de twee tafelen uitdrukkelijk genoemd.²³

Uit de lucht gegrepen is de mening van dr. H. Visscher²⁴ dat de woorden: "om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst" enz. zouden afhangen van het "de hand houden aan de heilige kerkedienst", alsof de belijdenis zou willen zeggen dat dáárdoor de afgoderij en valse godsdienst zal worden uitgeroeid. Hij beroept zich daarvoor op de Franse tekst, maar de geschiedenis van deze tekst weerspreekt zijn gevoelen, terwijl ook de Latijnse tekst, hoewel secundair, de toenmalige opvatting van deze woorden duidelijk aangeeft:²⁶ zij is in strijd met die van dr. Visscher.

In zijn bespreking van deze woorden van art. 36 kwalificeert ds. C. Vonk ze als het gebruikelijke tijdskleed, dat bijzaak zou zijn. "Maar hoofdzaak is het pleidooi voor Gods Wóórd. Hoofdzaak is de belijdenis van het evangelie van Jezus Christus als het

rechte geneesmiddel tegen - in plaats van ongeluksbron voor - de ellenden, met name de wanordelikheden van de tijd! Wanneer de- overheid maar waakte voor de eer van dat Evangeliewoord, hetwelk nu door de pauselijke antichrist zo schandelijk beschimpt werd, zou het met de ellenden in haar steden en dorpen wel beter worden."26

Hoe waar dit laatste mag zijn, *onder het waken voor het evangeliewoord verstonden de Gereformeerden ook positief met het overheidsgezag weren van alle valse leer en afgodendienst en dat was voor hen geen bijzaak!* 27

Onze passage richt zich met de woorden afgoderij en valse godsdienst en het rijk van de antichrist tegen de Roomse religie en de paus, daarin heeft ds. Vonk gelijk,28 hetgeen echter niet uitsluit dat andere valse godsdienst enz. daarbij tegelijk ingesloten wordt.

Tenslotte, deze passage uit de Nederlandse Geloofsbelijdenis is geen unicum. Verschillende confessies van Calvinistischen huize bevatten een soortgelijke uitspraak. Het zou ons te ver voeren daarop in te gaan, maar het constateren van dit feit is niet zonder betekenis: er blijkt een algemene overtuiging uit.29

2. THEOCRATIE EN TOLERANTIE

1. De politieke tolerantie van Willem van Oranje

De toepassing van de theocratische gedachte van Calvijn en van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, ontmoet op haar weg door de geschiedenis de idee der politieke tolerantie. Deze is naar de omschrijving van dr. A. A. van Schelven de tolerantie "die voor gelijkberechtiging van de verschillende godsdiensten in den staat opkomt, niettegenstaande zij éénen daarvan voor waar houdt en in de overige dwalingen ziet." Hij onderscheidt haar van de dogmatische tolerantie, die elke geloofsovertuiging even veel of weinig waard acht en dus aan indifferentisme en scepticisme verwant is, 30 een o.i. bruikbare onderscheiding.

Reeds vroeg heeft Willem van Oranje zich voor de politieke tolerantie ingezet. Bekend is het gesprek dat hij in 1559 in het Bois de Vincennes bij Parijs heeft gevoerd met de Franse koning Hendrik II, meegedeeld in de Apologie van 1580. Uit de mond van de Franse vorst hoorde hij van de Spaanse plannen - Philips II en Alva! - om in bond met Frankrijk alle in religieus opzicht verdachten in Frankrijk, de Nederlanden en heel de christenheid uit te roeien: exterminer. Volgens de Apologie heeft deze. onthutsende mededeling Oranje bewogen met medelijden en mededogen (de pitié et compassion) en nam hij zich vanaf dat ogenblik voor er aan mee te helpen dat gespuis van de Spanjaarden buiten dit land te doen jagen.³¹

Heeft latere reactie van deze thans wel algemeen als waar erkende geschiedenis 's prinsen gevoelens van toen niet wat gekleurd weergegeven? En zijn er geen andere motieven geweest, die hem tot zijn strijd tegen Spanje hebben bewogen? Berkelbach van der Sprenkel noemt zijn afkeer van een staatsbestel, dat zijn tijd absolutistisch en onze tijd totalitair noemt en waartegen 's prinsen besef van 's mensen recht op vrijheid zich teweer stelt³² en ook van Schelven wijst op zijn afkeer van absolutisme ³³ en spreekt in dit verband van zijn "wensch naar gewestelijke en standsautonomie."³⁴

Het één behoeft het ander niet uit te sluiten. In het menselijke hart liggen verschillende motieven vaak met elkaar verstrengeld. Zeker is dat op dit tijdstip religieuze motieven zich bij Oranje nog niet laten gelden. Maar ook geen puur menselijke, zo men wil, humane? Het is moeilijk aan te nemen dat de woorden: pitié en compassion uit de Apologie geheel verzonnen zijn, als men zich 's prinsen laatste woorden te binnen brengt, toen zijn vogelvrijverklaring door Philips II doel getroffen had: Mon dien aiez pitié de ce pauvre peuple.

Berkelbach van der Sprenkel spreekt van Oranjes besef van 's mensen recht op vrijheid. Dat besef komt duidelijk aan het licht in de slotwoorden van de grote rede, die de prins gehouden heeft in de Raad van State op oudejaarsdag 1564: "hoezeer aan het Rooms Katholieke geloof gehecht, kan ik onmogelijk goedkeuren, dat vorsten over het geweten hunner onderdanen heersen willen en hun vrijheid van geloof en Godsverering ontnemen",³⁵.

Daarnaast heeft een krachtige rol in 's prinsen optreden gespeeld het inzicht, dat onderlinge verdraagzaamheid tussen verschillende religies een noodzakelijke voorwaarde was voor het voortbestaan van de staat, een gedachte, waartoe Philips II door zijn Roomse fanatisme niet kon komen. Dit praktisch politieke inzicht heeft hem in 1563 in zijn prinsdom Oranje een voor Calvinisten en Roomsden "gelijkberechtigdheden-privilege" doen geven. Daarover aangevallen verdedigt hij zich aldus: Ik kon

niet anders, wilde ik er mijn positie en mijn land niet aan wagen. Hij zag in "dat men in zijn tijd met de oude godsdienstpolitiek niet meer uitkwam, dat voor de instandhouding van den staat politieke tolerantie een onmisbare voorwaarde was", aldus dr. van Schelven.' 36

Wanneer de toestand in 1568 zich wijzigt en de strijd tegen Spanje openlijk gevoerd wordt is het ditzelfde praktische inzicht dat de prins beweegt alle krachten samen te bundelen om de strijd tot een goed einde te brengen. Het is aan Oranje te danken dat op de eerste Statenvergadering in het gedeeltelijk bevrijde Holland werd besloten "dat gehouden zal worden vrijheid van religie, en dat een iegelijk de zijne in het openbaar, in kerk of kapel, naar het de overheid zal goeddunken, vrij oefenen zal, zonder dat daarin iemand overlast mag lijden".³⁷ Deze resolutie werd- wel het volgend jaar teruggenomen,, maar "zeker tegen het verlangen van Prins Willem."³⁸ Oranje wilde zelfs geen vervolging of verdrukking van de Doopsgezinden en vernietigde daarom een besluit van de magistraat van Middelburg te dien opzichte. Eén van zijn argumenten was dat zij hem meermalen met geld voor de opstand hadden bijgestaan.³⁹

Z'n hoogtepunt bereikte dit streven van Oranje naar politieke tolerantie in de Pacificatie van Gent, ondertekend op 8 nov. 1576 in het Schepenhuis. De tijd was toen, na het sterven van de landvoogd Requesens en door het woeden der onbetaalde Spaanse soldaten in Vlaanderen en Brabant, rijp om alle Nederlandse gewesten te verenigen met als hoofddoel het verjagen van de muitende en rovende Spaanse troepen. Na korte tijd van voorbereiding werd de Pacificatie gesloten tussen enerzijds de Staten van Brabant, Vlaanderen, Artois, Henegouwen etc. en anderzijds "mijn Heere Prince, Staten van Holland en Zeeland met hun Geassocieerde." Zij betekende het einde van de burgeroorlog en het gezamenlijk optreden tegen de vijand.

Ons interesseert uiteraard wat men overeenkwam inzake de godsdienstkwestie. Stilzwijgend werd in Holland en Zeeland de prioriteit aan het Calvinisme gelaten, uitdrukkelijk in de Zuidelijke gewesten aan het Roomse geloof en alle propaganda daartegen werd verboden. Anderzijds zouden de Protestanten daar niet worden vervolgd. De Plakkaten werden "gesuspendeerd tot dat bij de Generale Staten anders daar op geordonneerd zij." 40

De prins beschouwde deze pacificatie als "ein sonderliche unaussprechliche Wolthait Gottes."⁴¹ Ze betekende toch de hereniging van alle gewesten en een gezamenlijk optreden tegen de vijand op basis van de door hem onmisbaar geachte tolerantie, maar zij heeft aan zijn hooggestemde verwachtingen niet beantwoord. Dat deze pacificatie, mits eerlijk ten uitvoer gebracht, praktisch een stopzetting van de Reformatie in de Roomse gewesten betekende, mag ons intussen niet ontgaan.

Een stap verder nog uit het oogpunt van tolerantie gaat de zgn, godsdienstvrede van Matthias, een nieuwe vredespoging van Oranje, toen de Pacificatie van Gent het niet bleek te doen. Hierin werd de minderheden meer ruimte gegeven, nl. die van het recht van openbare oefening der religie overal waar, in de grote steden of dorpen, een getal van honderd gezinnen daartoe het verlangen kenbaar maakte; in kleine plaatsen moesten de aanvragers de meerderheid vormen. Dit gold dan zowel voor de Gereformeerden in het Zuiden als voor de Rooms-katholieken in Holland en Zeeland.⁴² De Staten-Generaal - in meerderheid Rooms-katholiek - wensten, toen dit voorstel hun werd voorgelegd, geen beslissing te nemen en besloten dat de landvoogd Matthias het ter goedkeuring aan de Staten van de afzonderlijke gewesten zou toezenden. Het resultaat was miniem.

2. Bijval en tegenkating

Het streven van Oranje naar politieke tolerantie zou niet die - zij het slechts gedeeltelijke en soms schijnbare - successen hebben gehad, indien het ook niet bij anderen aanwezig was geweest en hun de als door de tijd geboden oplossing van de moeilijkheden op godsdienstig gebied had geleken. "In 1564 en 1565 zien wij plotseling verschillende groepen der bevolking door het tolerantie-vraagstuk in beslag genomen", schrijft Van Schelven in het reeds meermalen geciteerde artikel, waarin hij een overzicht geeft van de geschriften voor en de rekesten om deze tolerantie. 43 De telkens terugkerende argumenten, waarmee voor haar gepleit wordt, zijn de volgende: Een regeling van de godsdienstige kwestie is noodzakelijk. Dwang brengt hier geen uitkomst, want het is onmogelijk een mens te dwingen van godsdienst te veranderen, *men kweekt dan immers huichelaars*. Het geloof is toch een gave van God. Het verbieden van de reformatorische religie zou funeste gevolgen hebben: op de duur zouden haar aanhangers komen tot verachting van God en godzaligheid en een Epicuristisch, goddeloos leven leiden. Het zal de Staat geen kwaad doen hun de openlijke uitoefening van hun godsdienst toe te staan, want er kunnen wel degelijk twee religies in een Staat bestaan. De heidense keizers hadden hele regimenten, die uit christenen bestonden en ze voeren er wel bij. Gewezen wordt ook herhaaldelijk naar de toestand in Duitsland, Frankrijk en Polen, zelfs naar de Paus, die "voor een klein gewin" de Joden in Rome in godsdienstig opzicht volkomen vrijlaat. Ook naar de Turken wordt verwezen. Niet de godsdiensten scheppen de moeilijkheden, maar de hartstochten. De revoluties komen eerder voort uit eerezucht, haat en afgunst dan uit verschil in religie.

Christus kwam op aarde niet om rust te brengen, maar het zwaard. Daarom zou eenheid van religie in een land iets abnormaals zijn.

Dit zijn in het kort weergegeven de argumenten, waarmee voor tolerantie werd gepleit, zoals Van Schelven ze in zijn genoemd artikel doorgeeft. De meeste ervan komen tezamen voor in het smeekschrift aan Matthias, waarover straks nog nader zal worden gehandeld. Over het algemeen zijn ze van praktische aard, maar ze graven toch ook dieper wanneer wordt gesproken over de geheel eigen aard der religie, die alle dwang uitsluit: het epunt, waarmee elke theocratische gedachtengang wordt geconfronteerd.

Waar zijn de voorstanders van deze tolerantie te vinden?

Niet in het bijzonder bij de Gereformeerde predikanten en kerkelijke vergaderingen, zeker niet in later tijd. Toch zijn hier naast 's prinses intieme medewerker Marnix van St. Aldegonde, die alleen de Doopsgezinden van de tolerantie wil uitgesloten zien, theologen te noemen als Franciscus Junius. Pierre l'Oiseleur de Viltiers en Jean Taffin, welke beide laatste hofprediker van Oranje zijn geweest.

Opmerkelijk is dat ook een nationale Synode er voor heeft geijverd, nl. die van Dordrecht 1578, ook al is dat door sommigen bestreden. Het is daarom de moeite waard hier even nader op in te gaan.

Genoemde synode staat in verband met het smeekschrift, dat aan aartshertog Matthias en de Staten werd aangeboden, toen de Pacificatie van Gent niet bleek te voldoen. Dit smeekschrift was een stap op de weg naar de zo pas gememoreerde godsdienstvrede van Matthias.

Het stuk zelf zegt afkomstig te zijn van de "inwoners deser Nederlanden" en dient zich dus aan als een soort van volkspetitionnement. Er zijn, schrijft Bor, "eenige

gecommitteert die de requeste instellen en aan den Eertshertoge en Heeren Raden van State overgeven en expeditie vervolgen zouden."44 De namen van deze gedeputeerden zijn ons bekend uit een brief van l'Oiseleur de Villiers aan de nationale synode van Middelburg 1581.45 Hij schrijft daarin dat hij met Petrus Dathenus, Gaspar van der Heyden en Jean Taffin was gedeputeerd "pour la requeste" en wel door de synode van Dordrecht 1578.

Het tweede dat ons uit de bronnen bekend is, is een mededeling in een schrijven van Marnix, Villiers en Taffin aan 's prinsen broer Jan van Nassau, toen stadhouder van Gelderland. Deze had hun advies gevraagd hoe te handelen inzake de godsdienstige verdeeldheid in zijn gewest. Ze schrijven hem o.m. dat men zich herinnere het rekest dat in juni 1578 "onder gemeenschappelijke sanctie van de Dordtse Synode" en onder instemming van alle geloofsgenoten bij de aartshertog Matthias en de Raad van State is ingediend.46

Hoofd en Brandt berichten dat dit verzoekschrift is "ingesteld" door de Synode van Dordrecht, maar zonder nader bewijs. Sommige historici nemen aan dat het verzoekschrift van de synode is uitgegaan, anderen ontkennen dit. Hoofdargumenten voor het laatste standpunt zijn wel dat de Acta der Synode er niets over vermelden en dat het bezwaarlijk aan te nemen is, dat een Synode onder voorzitterschap van een vurige Calvinist als Petrus Dathenus iets dergelijks zou hebben gedaan.

Maar de weergegeven getuigenissen zijn te sterk en te geloofwaardig om aan te nemen, dat deze Synode niets met dit smeekschrift zou hebben te doen gehad. Het moet in elk geval door of mede namens haar zijn aangeboden en zij moet althans de strekking ervan hebben gekend. Dat het met haar "sanctie" is aangeboden wijst op initiatief niet van de synode zelf maar van andere zijde.

De verwondering dat deze gereformeerde synode zich positief met dit smeekschrift heeft ingelaten moet wijken, wanneer we bedenken, dat zij zich ook verder heeft ingezet voor de godsdienstvrede, iets waaraan voor zover ik heb kunnen nagaan, geen aandacht is geschonken. Maar het is toch belangrijk genoeg.

De 7e juni 1578 kwamen twee door haar gedeputeerde predikanten te Schoonhoven bij de kerkenraad aldaar "des avonts omtrent tusschen acht en negen uren" om de kerkenraad te bidden en te vermanen "tot alle modesti ende gerusticheyt, oock nyet te atteneren waer door die gemeyne rust ende pacificatie tot Ghent gemaect sonde moghen geinfringeert ofte overtreden worden." Ook over andere zaken werd geconfereerd, die er op gericht waren de gemeente te vermanen tot rust en vrede en af te houden met smeken en bidden "van allen nieuwicheyden veranderinge ende commotien."

De kerkenraad schrijft de synode de volgende dag heel gehoorzaam dat hij zal handelen als gevraagd is. Maar erg lekker zat hem de zaak toch blijkbaar niet, want op zijn beurt vraagt hij aan de synode er aan te werken "bij dengenene daer sulx te versoucken staet"(!) dat bij "onse wederparty" alles worde geweerd en afgeschafft(!) dat de gemeente en ook anderen, die de religie genegen zijn, dagelijks beroert en ergert. Hij deelt de synode verder mee dat haar gedeputeerden zijn vertrokken "seer haestelijck noch 't sauonts laet ten thien vren op eenen waghen nae Amsterdam."48 De laatste mededeling, geheel overbodig, is vermoedelijk niet zonder sarcasme neergeschreven: blijkbaar moesten ook nog anderen onder het mes!

En dit was inderdaad het geval.

De synodale deputaten hebben zich naar Haarlem begeven, waar de synode vreesde dat de religievrede tijdens de beroerten op Sacramentsdag niet door de predikanten

was onderhouden. Haar deputaten hadden een brief bij zich met verzoek om inlichtingen, die zij mondeling konden toelichten. Volgens kerkeraad en magistraat waren de predikanten echter onschuldig,⁴⁹

Blijkbaar heeft Oranje, wiens populariteit in deze tijd zeer groot was, deze synode weten te winnen voor zijn streven naar religievrede en haar onder druk gezet, want zij is in dit opzicht een eenling onder al haar zusters.

Maar naast bijval ondervond de prins ook tegenkanting.

In Gent zelf werd de pacificatie geschonden reeds kort na de ondertekening ervan en wel van Calvinistische zijde, onder leiding van Hembyze, die daarbij persoonlijke oogmerken najoeg. Geen wonder dat de prins er zich tegen verzette dat Datheen zich volgens besluit der Dordtse synode naar Gent begaf. Had hij reeds de aarzeling van Datheen tegen zijn religiepolitiek bemerkt? Diens principiële instelling en onstuimig karakter was hem in elk geval voldoende bekend en terecht vreesde hij dat Datheen in de Gentse troebelen de zijde van de zich tegen zijn doleantiepolitiek verzettende partij zou kiezen. Dit is dan ook gebeurd.

Datheen gaat in de tweede helft van september volgens "ordinantie des gantsen Synodi" naar Gent, waar hij de 28ste dier maand in de St. Bataafskerk de eerste Hervormde preek houdt. ⁵⁰

In bond met de agitator Hembyze en vermoedelijk door deze op sleeptouw genomen, in elk geval diens onzuivere motieven niet doorziende, keert Datheen zich fel tegen de godsdienstvrede, die Oranje zocht te bevorderen en volgens tijdgenoten óók tegen Oranje zelf, die God noch godsdienst hebben zou, maar van staat en nut zijn afgod maakte, "zoodat indien hij wist of dacht, dat zijn hemd iets van godsdienst wist of rieken zou hij het uittrekken zou, in 't vuur werpen en verbranden."⁵¹

Dit mag overdreven zijn, vast staat toch wel dat hij zich grievend over de prins heeft uitgelaten, waardoor tussen beide mannen een onherstelbare en door velen betreunde breuk is geslagen.

Van Schelven klaagt er over dat wij de theorieën en idealen niet kennen, die in de Gentse gebeurtenissen op elkaar gebotst hebben, vooral voor wat Datheen betreft. Maar deze klacht heeft onvoldoende grond. De uiterst praktische benadering van de godsdienstkwesitie door de prins, waarvoor Datheen zich blijkbaar tijdens de Dordtse synode heeft laten vinden, lag hem bij nadere beschouwing toch niet. Zij kwam niet overeen met zijn principiële overtuiging, in art. 36 N.G.B. neergelegd," en streed met zijn reformatorische ijver, want de religievrede, hoezeer wellicht van politiek nut, belemmerde op ernstige wijze de voortgang van de Reformatie, waarvóór hij zich zijn hele leven lang had ingezet. Bovendien was hij een verklaard tegenstander van 's prinses toenaderingspolitiek tot Frankrijk. Na de Bartholomeüsnacht verwachtte hij van deze kant geen enkele hulp, allermint van de door de prins aangetrokken hertog van Anjou. Van deze verklaart hij in zijn verantwoording; dat hij hem in Frankrijk grondig had leren kennen dat hij niets goeds van hem verwachten kon, zoals 't gebleken is: daarom had hij de goede lieden daarvoor gewaarschuwd.⁵³

Hij moge met zijn licht ontvlambaar karakter mee opgezweept zijn door het fanatisme van de Gereformeerde ultra's in Gent, ten diepste was het zijn principiële overtuiging, die hem leidde. "Belangende den godsdienstvrede antwoordt hij, dat hij met den heer van St. Aldegonde nooit andere reden heeft gehad, dan dat hij nooit in de Schrift of kerkelijke historiën gelezen had, dat eenig Christelijk potentat de openbare uitgeroeide afgoderij ooit wederom opgericht had, of dat dit met goede consciëntie geschieden kon",⁵⁴

Met deze overtuiging was de godsdienstvrede van Matthias wel radicaal afgewezen: deze wilde immers in de steden het recht geven tot openbare godsdienstoefening, ook aan de Rooms en, wanneer honderd gezinnen daarom vroegen.

Het is hier niet de plaats de verdere gang van zaken in Gent te beschrijven, zij is bovendien bekend genoeg. De zgn. godsdienstvrede van Matthias is vrijwel in het gehele land op een fiasco uitgelopen. Friesland en de Ommelanden stemden er in toe, ook slaagde de prins er in hem in Antwerpen aanvaard te krijgen, maar over het algemeen werd hij afgewezen. De "katholieke gewesten wilden niet op deze wijze de deur voor het calvinisme openen, Holland en Zeeland dachten er niet over, de katholieken de in 1573 verloren vrijheid van godsdienstoefening terug te geven, de calvinisten buiten deze gewesten waren alleen in die streken, waar ze nog geen godsdienstoefening hielden, bereid met de godsdienstvrede voorlopig genoeg te nemen."⁵⁶

Fruin schrijft de mislukking van Oranjes tolerantiepolitiek toe aan de drang der omstandigheden en aan de volksdriften, die geen bescherming duldden van wat zij als afgoderij verfoeiden.⁵⁷ Wat die omstandigheden betreft: de Rooms en bleken veelal geen betrouwbare bondgenoten te zijn in de vrijheidsstrijd. Zij vreesden niet ten onrechte bemoeilijking van de uitoefening van hun religie van de zijde der Calvinisten en zagen daarom uit naar Spaanse hulp. Het verraad van Rennenberg in 1581, waardoor de stad Groningen voorlopig voor de opstand verloren ging, was oorzaak dat men de Rooms en definitief ging wantrouwen en was volgens Bor van invloed op de houding van de prins.⁵⁸ Het spreken van Fruin over de volksdriften is echter te ongenueanceerd. Er was de principiële overtuiging dat de Overheid geroepen was de Roomse afgoderij te weren.

3. De godsdienstkwestie in de Staatsregelingen

1. De eerste Statenvergadering van 1572

We willen nu gaan letten op de definitieve vormgeving van de theocratische gedachte, zoals die plaats gevonden heeft in de verschillende Staatsregelingen, die in de voorgoed bevrijde gewesten achtereenvolgens zijn gemaakt, Ook daarin vertoont zich de worsteling, die men heeft moeten voeren om tot een voor die tijd acceptabel resultaat te komen.

Het eerst komt hier in aanmerking de regeling, die getroffen werd door wat wij de eerste Staten Vergadering van het nog slechts gedeeltelijk bevrijde Holland zouden kunnen noemen. Zij kwam bijeen op zaterdag 19 juli te Dordrecht, ruim drie en een halve maand nadat den Briel door de Geuzen was ingenomen.

Er was in deze drie en een halve maand heel wat gebeurd.

Vanaf de inname van den Briel "woei er een storm over Holland. Langs de grote rivieren en over de Zuiderzee drongen de geuzen het land binnen en verschenen alom voor de poorten en onder de muren der Hollandse steden. Van binnenuit roerden zich de gereformeerden in schutterijen en vroedschappen, zodoende ging stad na stad over aan de prins. Op 25 juni b.v. verklaarde Dordrecht, Hollands oudste stad, zich voor de zaak der vrijheid."

Het was, schrijft Dr. Bremmer, die we zo juist citeerden, een dappere en vaderlandslievende daad van Dordrecht deze vergadering te convoceren. In het hart van Holland stond des konings Stadhouder Bossu met zijn leger. Het machtige Amsterdam was vast in handen der Koningsgezinden. Dichterbij, in Rotterdam en Schiedam, lag *het tercio Lombardije*, een van de meest geduchte regimenten van Alva. Zelfs Delft werd door de Spanjaarden vanuit Delfshaven bedwongen. Al woei de Prinsenvlag van Dordrechts grote toren, ieder ogenblik kon de situatie wijzigen. Maar uit alle steden van Holland, zowel uit het Noorderkwartier, uit Enkhuizen, Medemblik en Hoorn, als uit het hart van Holland, Leiden, Gouda en Gorcum, in totaal uit twaalf steden, reizen de burgemeesters en vroedschapsleden te land en te water naar Dordrecht, waar zij tegen de vijftiende juli waren geconvoceerd."⁵⁹

Deze vergadering van dertig man had heel wat zaken te behandelen, waaronder uiteraard de godsdienstkwestie. Marnix van St. Aldegonde trad op namens de prins van Oranje, die zelf met een bevrijdingsleger bij de Maas lag en pas in oktober na de mislukking van zijn veldtocht in Holland arriveerde. Door deze bekwame vertegenwoordiger was de invloed van Oranje op deze vergadering toch groot. Namens de prins deelde Marnix mee dat deze vrijheid wenste zowel voor de gereformeerde als voor de roomse religie. Daartoe werd besloten - zie voor de tekst pag. 12 - maar niet zonder de toevoeging: tenzij de Roomsens hem verthoenden vianden ofte hem mishandelden tegen 't gundt voers(creven) is, terwijl aan de Staten-Generaal de definitieve regeling werd overgelaten. In deze dreigende toevoeging voelt men dat de Staten van Holland slechts aarzelend met 's prinsens religiepolitiek megingen.

Maar reeds het volgend jaar namen zij deze regeling terug en werd de uitoefening van de roomse godsdienst verboden. Ze deden dit waarschijnlijk tegen hun wens, schrijft Fruin, zeker tegen het verlangen van Prins Willem. Hoe dit zij, toen zij in 1575 aan de prins de hoge overheid opdroegen eisten ze dat hij 'd oeffeninge van de Gereformeerde Evangelise Religie zou admitteren en handhouden, doende surcheeren en ophouden 'd exercitie van de Roomse Religie. Hij zou alleen niet toelaten dat men

op yemands geloof of conscientie zal inquireren, of dat yemand ter cause van dien eenige moeyenisse, injurie, of letsel aengedaen sal werden.⁶⁰

Op 's prinsen verzoek werden kort daarna de woorden: Roomse religie, veranderd in: Religiën, strijdende met 't Evangehe.⁶¹ In de praktijk haalde dit niets uit, maar men proeft hieruit de diplomatie van de prins. Hij wilde de Roomsens zo weinig mogelijk voor het hoofd stoten, daar hij ze voor de opstand nodig oordeelde. Daarom heeft hij aan de vrijheidsstrijd ook, nooit het karakter van een religiestrijd willen geven.

De positie van de Roomse bevolkingsgroep was in het bevrijde Holland dus niet zo rooskleurig, evenmin als in het nog feller anti-Roomse Zeeland, dat zich in 1576 door een Unie bij Holland aansloot en een gelijke religiepolitiek voerde. Maar aan inquisitie hebben de Gereformeerden zich toch nooit schuldig willen maken. Die sneden ze in het Staatsregelingen uitdrukkelijk af, zodat de positie der Roomsens in de bevrijde gewesten toch oneindig beter was dan die van de Gereformeerden in de Roomse landen.

De Pacificatie van Gent bracht in de godsdienstregeling van Holland en Zeeland geen verandering, terwijl de vrede van Matthias in deze provinciën geen schijn van kans maakte.

2. De Unie van Utrecht

Doordat de Zuidelijke Gewesten steeds meer schenen te gaan in de richting van onderwerping aan de koning, liet zich de noodzaak gevoelen voor de Noordelijke Gewesten zich nauwer aan een te sluiten en werd in Holland en Zeeland de bereidheid groter zich met de overige Noordelijke Gewesten, hoewel die veelal door Katholieken geregeerd werden, te verbinden.⁶² Zo kwam, niet zonder moeite en lange tijd van voorbereiding, de Unie van Utrecht in 1579 tot stand, dank zij vooral de inspanning van 's prinsen broer Jan van Nassau, in deze tijd stadhouder van Gelderland. Voorlopig was het aantal deelnemers nog niet groot. Slechts drie gewesten traden in hun geheel toe: Holland, Zeeland en Utrecht. Verder de stadhouder en ridderschap van Gelre en Zutphen en de Groninger Ommelanden, maar de deur bleef open voor anderen om toe te treden, aldus kwam er een staatsregeling tot stand die tot 1795 van kracht gebleven is als een soort grondwet van de Republiek. De situatie bij het ontstaan van de Unie doet ons te beter de regeling van de godsdienstkwesie verstaan, zoals die werd vastgelegd in artikel 13. Daarin werd bepaald dat Holland en Zeeland zich zouden gedragen "na haerlieder goed dunken" en dat de andere provincies zich mochten regelen naar de inhoud van de godsdienstvrede van Matthias of naar eigen goedvinden, mits geestelijken en kloosterlingen, ook als ze uitgeweken waren, uit hun kerkelijke goederen werden onderhouden. Letterlijk: al sulken ordre stellen als sy tot rust en welvaart van de Provincien, Steden en particuliere Leden van dien, en conservatie van een yegelijk Geestelijk en weerlijk sijn goed en gerechtigheid dienelijk vinden sullen, terwijl verder de gewetensvrijheid werd gehandhaafd en geen inquisitie werd toegestaan.⁶³ Het "na haerlieden goed dunken" voor Holland en Zeeland betekende natuurlijk de vrijheid voor deze provincies om de gereformeerde religie de alleen heersende te doen zijn.

De Gereformeerden gaven in deze Unie de toon aan, dat is wel duidelijk. Roomse deelnemers zouden in elk geval de gereformeerde religie moeten dulden volgens de regels van de godsdienstvrede van Matthias: recht van openbare godsdienstoefening, waar een getal van honderd gezinnen daarom vroeg of in kleinere plaatsen de meerderheid door de Gereformeerden gevormd werd. Maar in dat geval waren Roomse deelnemers dan toch welkom. De Gereformeerden gingen ervan uit met

behoud van het verworvene ten opzichte van de alleenheerschappij hunner religie in Holland en Zeeland en met veiligstelling van die religie in andere gewesten zoveel mogelijk krachten samen te bundelen in de strijd tegen Spanje. Dat zij daarbij niet het onderste uit de kan begeerden, maar tot zij het geringe concessie bereid waren, blijkt uit de nadere verklaring, die een week later, de 1^e febr. 1579, uit de bus kwam: die zich alleen aan de Roomse religie willen houden en waar 't getal van de gereformeerden zo klein is dat zij niet volgens de religie-vrede (van Matthias) openbare exercitie mogen genieten, willen we niet van de Unie uitsluiten.⁶⁴

Met behoud van hetgeen boven over de Gereformeerde religie in Holland en Zeeland is gezegd, moeten we constateren, dat de Unie van Utrecht aanvankelijk in haar opzet een politiek verbond is, waarin de Gereformeerde religie het nog niet heeft gebracht tot de alleen-erkende.

De praktijk gaf echter te zien dat overal waar het Staatse leger de Spanjaarden verdreef, deze religie als de alleen-geldige werd ingevoerd. Men kan dit niet als schending van de Unie kwalificeren, daar in deze gevallen niet van een vrijwillige toetreding sprake was, maar het is wel duidelijk dat in dit tijdsgewricht de roomse religie het onderspit moest delven overal, waar Spanje wijken moest. Ging de regering van een stad noodgedwongen over, dan zorgde de leidinggevende groepering der gereformeerden er wel voor dat aan de Roomsens de publieke uitoefening van hun godsdienst werd verhinderd. De "alteratie" van Amsterdam in 1578 staat hiervoor wel model, evenals de houding der overheid in deze stad voor de Spaansgezindheid der Roomsens in die tijd.

Het valt daarom in het geheel niet te verwonderen dat reeds in 1583 ter vergadering van de Staten-Generaal werd overwogen art. 13 van de Unie zo te veranderen dat de gereformeerde religie als staatsreligie der Verenigde Nederlanden "voor altijd werd verordend", om de knappe formulering van Fruin te gebruiken." Als grond daarvoor werd aangevoerd dat nu allen de gereformeerde religie hadden aangenomen. Men wilde daarin geen verandering dan met gemene toestemming om zo in de toekomst scheuring door verandering der religie te voorkomen.⁶⁶

Holland heeft echter met beroep op het in de Unie vastgelegde recht der afzonderlijke provincies weten te verhinderen dat het tot een besluit in deze geest kwam, daarbij door Utrecht gesteund.⁶⁷

3. De Grote Vergadering van 1651

Nog eenmaal kwam de godsdienstkwestie met het oog op de Staatsregeling ter sprake. Het was op de Grote Vergadering van 1651 gehouden na de dood van prins Willem II, drie jaren na het sluiten van de vrede van Munster. Dit punt hield de Grote Vergadering zelfs "eenen geruimen tijd" bezig.⁶⁸ Ook de kerken lieten zich daar horen door middel van een deputatie van vijf predikanten onder leiding van de Haagse predikant Eleaser Loot. Zij vroegen scherpe maatregelen tegen de niet-gereformeerden, met name tegen de Roomsens. Bij de vrede van Munster in 1648 was nl. overeengekomen dat de onderdanen van de Spaanse koning voortaan vrij op het gebied van de republiek mochten verkeren, wat de mogelijkheid van Roomse propaganda insloot. De kerken vroegen nu o.a. verbanning van alle roomse geestelijken en intrekking van alle verleende vrijheden.⁶⁹

Holland wilde liever oogluikend de Roomse religie toestaan terwille van de koophandel, vooral Amsterdam, zegt Wagenaar. Maar het schermde van meetaf met de betuiging van duurzame trouw aan de Dordtse formulieren, als om alle argwaan de kop in te drukken, die gewekt kon worden door zijn houding tijdens de Remonstrantse

troebelen, waardoor het de eenheid in het Gemenebest groot gevaar had doen lopen.⁷⁰ De gewesten Friesland, Zeeland, Gelderland, Overijssel en Groningen wilden de handhaving van de gereformeerde religie tot zaak van de Unie als geheel maken, maar Holland slaagde er in dit met een beroep op de Unie van 1579 opnieuw te verhinderen. Het wist gedaan te krijgen dat het niet verder kwam dan dat de Staten van de afzonderlijke gewesten zich bereid verklaarden om "elks in de haarera, vast te houden en, met de magt van het Lant te handhaaven den waren Christelyken Hervormden Godsdienst, zo als dezelve, alomme, in de openbaare Kerken, geleert werdt, en door de Synode van Dordrecht bevestigd was, zonder te gedoogera, dat ooit, daarin, by iemand, Benige verandering gemaakt werdt." Dat de gezindheden, zo werd verder verklaard, "die uitgeslooten waren van de openbaare bescherming, en allenlyk gedoogd werden, zouden gehouden worden in alle goede orde en stilte, en op geene Plaatsen meer worden toegelaten, dan daar zy tegenwoordig waren. Dat de Plakkaten tegen de Pausgezinden in kragt blyven en uitgevoerd worden zouden."

Godsdienstoefeningen van Ambassadeurs en "vreemde Staatsdienaars" in hun huizen moesten in hun taal gehouden worden en alleen toegankelijk zijn voor eigen mensen.

De Staten der afzonderlijke gewesten verkláárden dit. Toen in de eerste resolutie het woord "beloven" was opgenomen, werd dit door "verklaren" vervangen, omdat het in de provinciale adviezen van Holland en Zeeland niet had gestaan.⁷¹ Deze formele reden had echter duidelijk een zakelijke achtergrond: Holland wilde zich zo weinig mogelijk binden.

Rogier merkt op: Daar echter een beroep op de Staten-Generaal uitgesloten bleef, had de verklaring maar zeer geringe waarde.⁷² Het valt echter niet te ontkennen dat door deze officiële verklaring van de Staten der afzonderlijke gewesten de gereformeerde religie nu in heel het Gemenebest als de wettige religie beleden werd, waardoor de praktijk zoals die sinds 1618 had gegolden, officieel gewettigd werd, en als te volgen richtlijn werd vastgesteld. Tussen bereidverklaring en belofte is immers het verschil niet zo verschrikkelijk groot. Vergeleken met wat overeengekomen werd bij de oprichting van de Unie valt hier toch wel van een belangrijke wijziging te spreken.⁷³

Officieel wordt hier voor alle gewesten afscheid genomen van de tolerantie-politiek van Willem van Oranje. De Roomsens waren voor de strijd tegen Spanje niet meer nodig, daar de vrede getekend was. Men had echter ook tevergeefs op hun daadwerkelijke hulp gehoopt, zonder evenwel door eigen gedrag in overeenstemming met Oranjes doleantiepolitiek hun daarvoor ook maar enige aanmoediging te geven.

4. Gereformeerde overheid en gereformeerde kerk

1. Verschillende positie in het volksleven

De Overheid beleed dus officieel de gereformeerde religie. De vraag wat dit betekende voor haar verhouding tot de kerk, die dezelfde religie beleed vraagt afzonderlijke behandeling, die ons naar het begin van ons tijdvak terugvoert.

Het ambt der Koningen, Prinsen en overheden is niet alleen acht te nemen en te waken over de Politie, maar ook de hand te houden aan de heilige kerkendienst, beleed de kerk in art. 36 van haar Geloofsbelijdenis. Daar was de overheid in de bevrijde gebieden het van harte mee eens, maar ze gaf er háár uitlegging aan. De hand houden aan, deze woorden betekenden naar haar oordeel niet alleen de kerkdienst beschermen, maar ook de kerkelijke zaken regelen en dat op ingrijpende punten. Hardnekkig hebben de kerken zich daartegen verzet en uiteindelijk niet geheel zonder succes.

De kerk beleed verder dat het de taak der overheden is te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst en het rijk van de antichrist te gronde te werpen. De kerk stond op deze plicht der overheid, maar de overheid, hoewel zij met de mond instemming betuigde, trok in dit opzicht haar hand veelszins van de religiekwestie af, tot droefheid en ergernis der kerkelijken.

Zo was daar een bron van twist in de bevrijde gebieden, die ons tijdperk van 1575 tot 1618 in gedurige en soms heftige onrust houdt. De oorzaak van het verschillend denken en handelen lag enerzijds in het verschil van positie in het volksleven: de kerk kwam op voor haar plaats als alleen erkende en worstelde met ernst om de reformatie van heel het volk met het in die tijd gebruikelijke middel van de hulp der overheid; soms ook deden handelsbelangen haar de Rooms en zacht behandelen.

Aan de andere kant waren veel regenten ook minder gereformeerd gezind dan hun met de mond opkomen voor de gereformeerde religie zou doen vermoeden. Onder hen waarde de geest van Erasmus rond en was de invloed van Dirk Volckertsz. Coornhert merkbaar in de soms openlijk beleden tolerantiegedachte.

Stof tot conflict was er dus te over.

Het is onbillijk hier allereerst aan de heerszucht van de predikanten te denken, zoals van bepaalde zijde gedaan wordt. Daarbij wordt liet beginsel, dat tot handelen aandreef, teveel verwaarloosd. Wel moet erkend worden dat de predikanten meermalen de kansel hebben misbruikt om het volk te beïnvloeden tegen de Overheid, waardoor deze zich genoodzaakt kon gevoelen tegenmaatregelen te nemen. Zij van haar kant heeft zich echter ook een recht in kerkelijke zaken aangematigd dat voor de kerken ten enenmale onaanvaardbaar was. En ook zij werd daarbij geleid door beginselen, die ons wellicht vreemd voorkomen, maar in die tijd openlijk verdedigd werden met een beroep op de Heilige Schrift. Het was die tijd, waarvan Rogier kan schrijven dat voorlopig bijna nergens ter wereld iemand de mogelijkheid aannam van een voortbestaan van de godsdienst tegen de wil van de machtsdragers in. Het beginsel cuius regio flius religio moet in het oog van de zestiende-eeuwers wel een soort natuurwet geweest zijn.⁷⁴

2. Wederzijdse kerkordes

We slaan eerst een blik op Holland, het verreweg belangrijkste deel der Unie. De Staten van Holland laten reeds in het midden van de zeventiger jaren der 16e eeuw, wanneer er nog nauwelijks van enige animositeit tussen de politieken en de

kerkelijke gesproken kan worden hun aanspraken in zuiver kerkelijke aangelegenheden gelden en zullen dat steeds blijven doen. In totaal drie kerkordes hebben ze laten ontwerpen, die bij alle verschil dezelfde geest ademen en op wezenlijke punten de staat over de kerk willen laten heersen en de laatste aan banden proberen te leggen. Ze zijn ontworpen in 1576, 1583 en 1591. Het kardinale punt is telkens dat van de invloed van de overheid op de verkiezing van de kerkelijke ambtsdragers: heeft de overheid die in handen, dan is haar invloed in de kerken verzekerd; ze kan dan haar mannen op het kerkelijke kussen brengen en haar niet welgevallige personen weren.

Genoemde staatskerkordes leggen deze verkiezing geheel of gedeeltelijk in handen van de overheid. Verder vinden we in de laatste twee de bepaling dat vertegenwoordigers van de overheid de kerkelijke vergaderingen zullen bijwonen om "opzicht" te houden, zoals het ergens heet.

Het ontwerp van 1576 spreekt in het geheel niet van classes en particuliere synoden, de latere staan deze toe, maar nemen het patronaatsrecht uitdrukkelijk op.⁷⁵ In de kerkorde van 1591 wordt de examinatie van de voor het eerst beroepen predikanten aan de classis onttrokken en voor een deel in handen van gecommiteerden van de overheid geplaatst.

Daar elk gewest naar art. 13 van de Unie zelfstandig de religiezaken had te regelen is in geen der ontworpen kerkordes sprake van een generale synode.⁷⁶

Naast de kerkordes zijn er dan nog de afzonderlijke resoluties van de Staten, waarin het samenkomen van particuliere synodes van hun consent afhankelijk wordt gemaakt en vooraf inzage geëist wordt van hetgeen er behandeld zal worden.

Door verschillende oorzaken, o.a. vrees voor onrust, is het bij ontwerpen gebleven. Alleen is in 1612 en 1615 een poging ondernomen het ontwerp van 1591 tot wet te verheffen, maar zonder veel resultaat. De prins van Oranje met zijn fijne intuïtie en heldere kijk op mensen en toestanden ried reeds in 1575 de opstelling van een *staatskerkorde* af: de kerken hadden reeds hun eigen kerkorde; deze zou kunnen worden nagezien om er uit weg te nemen wat streed met de civiele regering, om zo verwarring en wanorde te voorkomen "tot grootere oneere ende schandaale van de geheele Christenheid."⁷⁷ Men heeft helaas naar deze wijze raad niet geluisterd.

In het eerste ontwerp staan de "Redenen der voorgeschreven kerkelijke wetten," die een goede kijk geven op de gedachten der regenten en hun principiële stellingname in kerkelijke aangelegenheden. Zonder schroom wordt geponeerd dat de christelijke overheid altijd het maken van wetten aangaande de religie als haar taak heeft beschouwd. Dat is "buiten dispute." Het Schriftberoep ontbreekt niet: God heeft zulke wetten niet door Aäron maar door Mozes gegeven. En zo is het bij het volk Israel altijd gebleven, dat de hoogste autoriteit en macht van deze wetten bij de rechters, koningen en ten laatste bij de prinsen zou berusten; van zulke getuigenissen zijn de boeken van het Oude Testament vol. Toen de boeken van het Nieuwe Testament geschreven werden, waren de overheden vijanden van de ware religie en moest de kerk, waar nodig, zelf orde op zaken stellen. Maar sinds Constantijn de Grote doet de christelijke overheid dat weer.

Deze eerste staats-kerkorde wil dat de magistraat van elke hoofdstad "op 't aengeven en met raedt" van de predikanten van haar stad en al de plaatsen van haar jurisdictie predikanten zal verkiezen, art. 1. Dit wordt als volgt verdedigd: zo worden de "Pastoorschappen" gelijk al de andere ambten onder de magistraat gesteld en dat terecht, want de predikanten worden gelijk alle andere dragers van een ambt uit de

publieke kassen betaald (!) Zouden zij niet door de Overheid gekozen worden dan zou er in elke stad tweeërlei magistraat kunnen ontstaan, hetgeen gevaarlijk zou zijn.

Hiertegenover hebben de kerken in haar eigen kerkordes steeds vastgehouden aan het recht van de kerk om eigen zaken te regelen, maar ze kwamen de overheid wel tegemoet, soms zelfs bedenkelijk ver, om maar de approbatie der overheid van haar kerkordes te verkrijgen en op deze wijze daaraan kracht bij te kunnen zetten. Zo bepaalden zij dat de beroepen predikanten de gereformeerde overheid zouden worden "aangegeven".⁷⁸ Dit aangeven heeft het karakter van bewilliging, zoals uit het vervolg blijkt, ⁷⁹. Maar meer dan een tegemoetkoming is dit toch niet. Ten principale houdt de kerk aan haar recht vast. Op de vraag of het aan de overheid geoorloofd is buiten wil en weten van de kerkenraad dienaren des Woords aan te nemen of af te zetten, antwoordt een synode: geenszins.⁸⁰

Het "aangeven" bij de overheid van beroepen predikanten wordt op de synode van Middelburg 1581 "approbatie ende goet-keuringhe."⁸¹

Zo ver gaat de kerk dat zij zelfs inzake het benoemen van ouderlingen door de overheid de deur op een kier zet.⁸² De synode van den Haag 1586 kent aan de overheid het recht toe van sessie in de kerkenraadsvergaderingen⁸³ en in de vergadering van de classis, waar over het bijeenkomen van een nationale synode zal worden gehandeld.⁸⁴

3. Strijd in Holland en Utrecht

In welke bochten de kerk zich ook wrong, tot goedkeuring van haar kerkorde door de overheid kwam het echter niet, met uitzondering dan van die van 1586, maar dit was slechts een tijdelijke goedkeuring en een met bepaalde restricties en dat door de invloed van de graaf van Leycester, wiens regering slechts van korte duur was.

IJverig Calvinist als hij was trachtte deze tot algemeen Landvoogd benoemde Engelse graafprins - Maurits werd nog te jong geacht om zijn vader op te volgen - aan de kerk volledige zelfstandigheid te geven in het besturen van haar eigen aangelegenheden. De synode van 1586 kwam door zijn toedoen tot stand en de tijdelijke goedkeuring van haar kerkorde door de Staten van Holland was aan hem te danken. 't Was geen wonder dat hij bij de kerkelijken in hoge achting stond, maar door zijn ontactisch optreden, onverstandige maatregelen op handelsgebied en weinig succes in krijgszaken werd hij bij de regenten impopulair. Al spoedig werd hij zelfs gewantrouwd. Bij zijn komst in Amsterdam in 1586 werd hij nauwlettend bewaakt. Zijn jacht werd omsingeld onder de schijn van hem te eren en van de overige Engelsen van zijn gevolg afgesneden "om dus zyn persoon, zo hy iets args in den zin hebben mogt, altoos in zyn geweld te hebben"⁸⁷. Bij zijn volgend bezoek aan de hoofdstad draagt oud-Burgemeester Reinier Kant "eene rusting onder zyn kazak" als hij Leycester bezoekt.⁸⁶ De predikanten echter waren met hem in de wolken, tenminste de meesten van hen. Zij "schroomden ten deezen tyde, niet, de Regenten, en zulken inzonderheid, die dagelyks de Dagvaart der Staaten bywoonden, en daar besluiten hielpen neemen, die den Graave niet aanstonden, door te stryken van den predikstoel, als ging hun de welstand van Land en Kerke niet ter harte naar behooren."⁸⁷

Men kan de waarheid van dit verhaal betwijfelen⁸⁸, het typeert in elk geval het verschil in houding, die predikanten en regenten tegenover Leycester aannamen en geeft een aardige kijk op de spanning, die dit tussen hen teweeg moest brengen. Toen Leycester al spoedig het veld moest ruimen, betekende dit voor de kerkelijken het verlies van een niet geringe steun.

De tijd van de Remonstrantse twisten heeft een intense overheidsbemoeiing met kerkelijke zaken te zien gegeven. De voornaamste gegevens kan men gemakkelijk in de verschillende handboeken vinden. Op zichzelf was het verklaarbaar dat de overheid zich met deze twisten inliet, want zij vertoonden van meetaf een dreigend aanzien en de eenheid van godsdienst ging de overheid uit staatkundig oogpunt zeer ter harte. Algemeen was men in die tijd van gedachte dat de principale band van het volk is de religie.⁸⁹ Dat de overheid haar best deed de strijdende partijen aan de conferentietafel tot verzoening te bewegen, valt daarom te verstaan. Verschillende ontmoetingen van deze aard heeft zij tot stand gebracht, maar geen daarvan heeft resultaat gehad.

De Staten van Holland overtraden echter wel zeer duidelijk de grens van hun bevoegdheid toen zij door verschillende resoluties direct in de godsdienstige geschillen ingrepen en gedragslijnen vaststelden voor het kerkelijk handelen. Berucht is de resolutie van 1610, dat de examinatie van de proponenten niet verder mocht gaan dan de bekende vijf punten van de Remonstranten ("dat ook niemand boven denzelve bezwaard zou worden"). Hier matigden zij zich een oordeel aan inzake leerpunten van de kerk, en verhinderden zij haar te waken voor de zuiverheid van haar leer. Eind 1613 en begin 1614 bepaalden zij in een brede resolutie, wat als zuiver evangelie beschouwd en in de kerken verkondigd mocht worden!

Hoe meer de strijd op kerkelijk erf om zich heen greep, des te scherper kozen de Staten van Holland onder leiding van Johan van Oldenbarnevelt partij voor de Remonstranten. De 21e februari 1612 gaven ze de steden verlof "op den naem en by autoriteyt van de Heeren Staten van Holland en West-Vriesland" de Staatskerkorde van 1591 te gebruiken, die de Overheid grote invloed in de kerkelijke zaken gaf. Verschillende steden hebben van dit verlof gebruik gemaakt en de Contra-Remonstranten onderdrukt en rechteloos gemaakt. Deze situatie deed prins Maurits spreken van inquisitie.⁹⁰

Van meetaf zochten de Remonstranten steun bij de Overheid, aan welke zij beslissend recht in kerkelijke aangelegenheden toekenden. Wtenbogaert ontwikkelde dit standpunt breed in zijn Tractaet van 't ampt ende Authoriteyt eener Hoogher Christelicker Overheyt in kerkclieke saeken, in 1610 uitgegeven. De Remonstrantie van 1610 was ook gericht tot de Staten van Holland. Toch valt de voorkeur van de meerderheid der Hollandse Staten niet hieruit alleen te verklaren. Krachtens innerlijke gezindheid, waardoor zij een breed christendom naar Protestantse opvatting, maar weinig dogmatisch bepaald, voorstonden, neigden zij als van nature tot liet standpunt der Remonstranten over. Dit gaf aan hun ingrijpen in kerkelijke zaken allengs zulk een partijdig karakter.

Vooraf door de standvastige houding van de Overheid in Amsterdam, gesteund door Enkhuizen, Edam, Purmerend, Dordrecht en Schiedam en tenslotte door het ingrijpen van Maurits kwam er voor de Contra-Remonstranten een keer ten goed en kon de kerk via haar eigen organen-particuliere synodes en tenslotte een generale synode de zaak met de Remonstranten tot een beslissing brengen, nadat dit ongeveer tien jaar lang haar onmogelijk was gemaakt.

Ook uit zuiver staatkundig oogpunt bezien getuigt het optreden van de Staten van Holland niet van wijsheid. Op de door hen gevolgde weg was eenheid van religie niet te verkrijgen. Het volk was in grote meerderheid het Contra-Remonstrantse standpunt toegedaan en liet zich zo kort na de gevoerde strijd voor vrijheid van religie niet opnieuw aan banden leggen. Prins Maurits heeft dit beter begrepen dan de Staten onder leiding van Oldenbarnevelt. Hij vroeg vrijheid voor beide partijen om hun

godsdienstoefeningen te houden en wilde de zaak beslist zien op een wettig gekozen synode. "Zoo komen wij er af", 90a

Het loont de moeite afzonderlijke aandacht te geven aan de gang van zaken in Utrecht. Daar kregen tijdens het kortstondig bewind van Leycester de gereformeerden in de Magistraat de overhand, waardoor het kwam tot een vereniging van de Jacobsgemeente met de officiële Gereformeerde kerk, een voor de eerste afgedwongene! De stichter van deze gemeente was Hubertus Duifhuis, een man van evangelische gezindheid, die van kerkorde noch ondertekening van de belijdenis wilde weten en door zijn welsprekende prediking diepe voren had getrokken in Utrechts kerkelijke akker. Na het vertrek van de Engelse graaf werd met behulp van een staatsgreep de oude toestand echter snel hersteld en werden de vroegere regenten vrijwel allemaal weer op het kussen teruggebracht. Alleen de genoemde kerkelijke vereniging werd niet weer ongedaan gemaakt.

De Magistraat trachtte nu echter de uit deze vereniging ontstane kerk het stempel van Duifhuis op te drukken. Daartoe werden de toen dienende predikanten uit hun ambt ontzet, waaronder zelfs een man als Wtenbogaert, en anderen door de Magistraat aangetrokken. De behandeling der ontslagen predikanten was grievend, ze werden zelfs brodeloos gemaakt. Wtenbogaert merkte op, dat hij "met het spit geslagen werd sonder van het gebrædt gegeten te hebben."⁹²

Men bleef in Utrecht ook daarna op deze weg voortgaan.

In 1612 riepen de Staten alle predikanten van Stad en provincie in een synode bijeen en legden zij hun een ontwerp-kerkorde voor waarin de heerschappij van de staat over de kerk op waarlijk rigoreuse wijze was uitgewerkt en zelfs de correspondentie met de kerken in de andere provincies aan banden werd gelegd. Van ook maar enige bewegingsvrijheid der kerk blijft in deze kerkorde niets over. Men meent, schrijft Hooyer, die zelf geen vijand van staatsinvloed in kerkelijke aangelegenheden is, "een plakkaat te lezen tegen de gevaarlijkste perturbateurs der gemeene ruste"⁹²

Aan deze kerkorde is te zien wat men van de tolerant gezinde regenten in kerkelijk opzicht kon verwachten, indien zij vrij hun gang konden gaan. Gelukkig is aan deze kerkorde geen lang leven beschoren geweest. Maurits optreden op last van de Staten-Generaal te Utrecht op 31 juli 1617 betekende voor de gereformeerde kerk bevrijding van het haar opgelegde juk. Sindsdien konden ook hier, evenals in de beide Hollanden, weer provinciale synodes worden gehouden van gereformeerd karakter, nadat dit een tiental jaren door de Staten was verhinderd geweest.

4. De grote Synode van Dordt en haar naspel

De grote Synode van Dordrecht 1618-1619, werd bijeengeroepen door de Hoogmogende Heren Staten-Generaal. Het besluit daartoe werd eerst genomen met pluraliteit van stemmen, daar Holland, Utrecht en Overijssel niet mee wilden doen, maar na de omzetting der Staten in deze provinciën tenslotte unaniem. De Staten-Generaal besloten op 11 november 1617 tot 17 artikelen die het bijeenkomen der synode en haar werkwijze regelden.⁹³ De Staatsinmenging is hier wel zeer groot, daarvan getuigt ook het college van politieke commissarissen, ter synode namens de Staten-Generaal aanwezig. Uit Holland waren zes, uit de andere provinciën ieder twee gedelegeerden gedeputeerd. Hun was de handhaving van de "uitwendige orde" opgedragen. Vooral door het recht van veto hadden zij grote macht. Feitelijk vormden zij een afzonderlijk college met eigen president, vaste secretaris en penningmeester.⁹⁴ Ook betaalde de overheid alle kosten dezer Synode.

Gaarne heeft de kerk gebruik gemaakt van dit overheidsingrijpen, omdat zij daardoor de gelegenheid ontving de inwendige strijd te beslechten op een haar welgevallige en rechtmatige wijze: door een synode, die door de kerk zelf was samengesteld en waar vrij gestemd kon worden, art. XI van de genoemde zeventien artikelen. Hoe zij in dit geval ook tegen de Staat aanleunde, toch is de kerk er in haar opnieuw gereviseerde kerkorde op bedacht geweest zoveel als mogelijk was haar zelfstandigheid tegenover de Staat te handhaven, zoals we nog zullen zien.

De Remonstranten werden na een verbitterde strijd veroordeeld in hun leringen. Zij zelf werden voorwerpen van kerkelijke tucht. De ter Synode geciteerden' werden door de Synode zelf afgezet, de provinciale synoden werd de zorg van het vonnissen der overigen opgedragen. 95

Maar ook de overheid bemoeide zich met de door de kerk gevonnisten. Zij hadden de acte van stilstand of gehoorzaamheid te tekenen, waardoor ze beloofden zich te onthouden van alle kerkelijke diensten of bedieningen in het Gemene Best en zich burgerlijk "in alle modestie ende stilligheid" te "comportereren ende draegen" en de bevelen van de overheid te gehoorzamen.96 De overheid wenste rust op kerkelijk terrein.

Ook hier zal het staatsbelang hebben meegesproken, maar dat de Remonstranten ook buiten de officiële kerk alle godsdienstige samenkomsten en "bedieningen" werden verboden, was meer dan door het staatsraison geëist werd. Het fiere woord van Trigland, die in de tijd van druk voor de Contraremonstranten Maurits verzocht om te bewerken dat vrije exercitie van de religie vergund werd, tenminste in particuliere huizen en schuren: "dan hadden zij nog wel moet d'Arminianen dood te prediken" was blijkbaar vergeten.97

De overheid had daarin blijkbaar te weinig vertrouwen en eiste van de Remonstrante predikanten algehele werkeloosheid, terwijl ze hen bij weigering over de grenzen zette met ter hand stelling van vijftig gulden reisgeld. Bij onderwerping daarentegen werd hun levensonderhoud toegezegd.

De Remonstranten vielen hier in het zwaard, dat zij zelf de overheid hadden toegereikt niettemin was hun lot niet benijdenswaardig, althans de eerste tijd.

De Dordtse Synode heeft ook getracht een kerkorde te ontwerpen, die voor alle gewesten gelden zou met approbatie van de overheid. Daartoe heeft zij haar offers gebracht. Allereerst met betrekking tot het reeds eerder genoemde patronaatsrecht. Dit werd door de synode aanvaard, hoewel het met allerlei restricties werd omgeven: alleen in leer en leven onbesproken personen mochten door de ambachtsheren worden "gepresenteerd" en aan de gemeente mocht geen dienaar tegen haar wil worden opgedrongen, maar dit nam het feit niet weg, dat ook Rooms en Mennisten de dienaar des Woords voor een gereformeerde kerk konden aanwijzen.98 Wat het beroepen van predikanten in het algemeen betreft, niet alleen werd daarbij de approbatie van de overheid aanvaard, maar ook werd een beperkende clause van 1586 weggelaten, dat n.l. die approbatie alleen geweigerd kon worden met het oog op het leven en de burgerlijke wandel der beroepen predikanten. De overheid kon nu dus ook haar om hun principiële houding onwelgevallige predikanten weren. Ook werd nu reeds van de verkiezing vastgesteld dat deze niet zou geschieden "sonder goede correspondentie mette Christelyke Overheyt der plaatse/respectivelyck", een uitdrukking, die de overheid een zeer ruime armslag gaf en die dan ook aan de commissarissen-politiek ter synode is te danken.99 Eveneens bleef de bepaling gehandhaafd dat de magistraat "indien 't haar gelieft" een of twee van haar leden,

lidmaten van de gemeente zijnde, de kerkeradsvergaderingen mocht doen bijwonen om te aanhooren en mede van de voorvallende saken te delibereren", art. 17, evenals de vergadering van de classis, waarop over het samenroepen van de nationale synode gehandeld zou worden, art. 50.

Zo bracht de synode dus haar offers, "even smartelijk als vernederend om te zien."¹⁰⁰ "als verslonden door de begeerte om eindelijk de Kerkenordering door de Generale Staten met publiek gezag te zien bekleed", waardoor haar bepalingen kracht van openbare wetten zouden hebben.¹⁰¹

Ze is 30 maart 1620 op de vergadering der Generale Staten "goetgevonden" ¹⁰², maar dit heeft weinig resultaat opgeleverd, want alleen Utrecht, Gelderland en Overijssel hebben haar met enige wijzigingen aangenomen, al werd in de overige provincies wel meestal door de Staten in de geest van de Dordtse kerkorde gehandeld.¹⁰³ De Staten vonden over het algemeen dat aan de overheid te weinig concessies waren gedaan, de kerken waren van het tegenovergestelde gevoelen." In de praktijk werden dan ook vele bepalingen der D.K.O. niet nageleefd, en wat de reeds genoemde concessies betreft, ried Voetius openlijk aan, dat de kerken, nu de overheid de gevraagde approbatie niet schonk, deze artikelen niet zouden uitvoeren.¹⁰⁴

Dat dit echter gemakkelijker geadviseerd dan gedaan kon worden leert ons de gang van zaken na de Synode van Dordrecht. De ambachtsheren stonden op hun patronaatsrecht en tot welke verwickelingen en droeve praktijken dit kon leiden laat ons bv. de dissertatie van dr. S. Cuperus zien, waarin gehandeld wordt over de situatie in Friesland.¹⁰⁶ In Amsterdam is er van 1628 tot 1632 een hardnekkige strijd gevoerd tussen magistraat en kerkenraad om sessie van de magistraat in de kerkenraadsvergaderingen, waarbij prins Frederik Hendrik nog bemiddelend heeft moeten optreden. De magistraat won deze strijd. Op 6 mei 1632 verschenen voor het eerst in de geschiedenis van deze grootste gereformeerde kerk ter wereld twee leden van de magistraat op de vergadering van de kerkenraad. Ze hadden hun kussens vooruit laten brengen.¹⁰⁶ Ook worden herhaaldelijk door de kerkenraad begeerde predikanten afgewezen en reeds beroepen predikanten door de magistraat geweigerd.¹⁰⁷

De Gereformeerde Kerk heeft wel moeten betalen voor haar positie als de alleen erkende. Ze was minder vrij dan de andere kerken, die slechts werden geduld, en langzamerhand ongehinderd hun godsdienst konden uitoefenen, zij het ook veelal niet aan de openbare weg, maar in schuilkerken of ietwat achteraf gelegen gebouwen. De Roomsens konden dat meestal doen tegen betaling van een som aan schout of baljuw. Reeds in 1594 beurde de baljuw van Grootebroek voor het oogluikend toestaan van de exercitie der roomse religie tachtig gulden per jaar. Hij werd daarvan tenminste beschuldigd.¹⁰⁸ Wel bleven de placcaten gehandhaafd, zoals we zagen - zie pag. 23 -, maar van het uitvoeren ervan kwam uiterst weinig terecht, hoezeer de alleen erkende kerken daarop ook mochten aanvangen. De Remonstranten zijn slechts korte tijd hard behandeld. Op 5 sept. 1631 verklaart de Vroedschap van Amsterdam kort en bondig dat het uitvoeren van de placcaten tegen hen onbestaanbaar is met de rust der stad en weigert zij bij voorbaat uitvoering ervan tegenover de Generaliteit.¹⁰⁹, hoe de predikanten daarop ook mochten aandringen. Mede een rol in deze afhankelijkheid van de overheid speelt de financiële positie van de gereformeerde kerk. Ze kreeg haar 34 kerkgebouwen door de overheid toegewezen, terwijl ook de predikantstractementen door de overheid werden betaald. Toen de roomse kerk haar plaats verloor bij de overgang naar de Reformatie, kwam de administratie der kerkelijke goederen aan de overheid, die ze toewees aan de nu erkende kerken, dit wat de goederen der plaatselijke kerken betreft. Andere geestelijke goederen als van

ontbonden of verdreven orden kwamen ter beschikking van de overheid, die ze aanvankelijk wel voor oorlogsdoeleinden bestemde, maar al spoedig voor predikantstractementen, scholen enz.¹¹⁰ De gereformeerde kerk heeft daardoor vele predikantsplaatsen kunnen stichten en aanvankelijk bij overheidsverbod der Roomse religie in vele dorpen voor reformatische prediking kunnen zorgen; ook werd haar daardoor de mogelijkheid geboden op vele plaatsen christelijk onderwijs te doen geven, wat van onschatbare betekenis geweest is voor de opvoeding van het volk in haar geest. Maar deze financiële afhankelijkheid kwam haar zelfstandigheid tegenover de overheid niet ten goede.¹¹⁰ voor de opvoeding van het volk in haar geest. Maar deze financiële afhankelijkheid kwam haar zelfstandigheid tegenover de overheid niet ten goede.¹¹⁰

5. Onbesliste strijd

Gereformeerde overheid en gereformeerde kerk, was er schoner combinatie denkbaar? Hoeveel uiterlijke voordelen deze combinatie de kerk ook gebracht heeft, zij heeft tegelijkertijd tot een langdurige en onopgeloste strijd aanleiding gegeven. Rutgers spreekt hier zelfs van een onoplosbare strijd, gezien het stelsel van een publieke kerk, dat men met de Reformatie had aangenomen.¹¹¹

Wel hebben de kerken het recht van de overheid, waar het publieke zaken betreft, nooit bestreden en bijvoorbeeld in huwelijkszaken het gezag van de overheid volledig tot zijn recht doen komen. In de publieke gebeden werd de overheid geëerd en Gods zegen over haar bediening afgesmeekt, ¹¹² en in de prediking werd over het gezag en ambt der overheid gehandeld.¹¹³ De betekenis hiervan kan moeilijk overschat worden. Haar kerkordes bepaalden ook nadrukkelijk dat op kerkelijke vergaderingen alleen kerkelijke zaken aan de orde zouden mogen komen. Maar de kerk had toch door haar karakter van publieke kerk een zeer grote invloed en haar tucht had ook in vele gevallen op het gebied van de staat effect,¹¹⁴ waar de mogelijkheid van het bekleden van een staatsambt veelal aan het lidmaatschap van de kerk gebonden was. Van niet te onderschatten betekenis was ook de geweldige invloed, die de predikanten vanaf de kansel op de grote massa konden uitoefenen, van welke mogelijkheid ook in politiek opzicht zij soms een ruim gebruik hebben gemaakt. Dat in een dergelijke situatie de overheid, die in deze tumultueuze tijden toch voor de algemene rust te waken had, de kerk niet in alles vrij wilde laten, valt te begrijpen; dat zij uit voorzorg haar aan bepaalde banden zocht te leggen is van haar standpunt gezien, niet eens geheel onbegrijpelijk. Dat de kerk echter op haar eigen gebied alleen het gezag van haar Koning wilde erkennen, is eveneens verstaanbaar. Ze zou haar hoge plicht verzaakt hebben, indien ze anders had gehandeld. Alleen bij volmaakte christenen wederzijds zou dit stelsel zonder strijd toegepast kunnen zijn. Nu heeft men tenslotte wederzijds in een door de geschiedenis van strijd gegroeide toestand veelal berust.

Ook principieel gezien is deze strijd onuitgevochten gebleven. De overheid poneerde met beroep op het Oude Testament het gezag van de staat ook in zuiver kerkelijke zaken en ze kreeg tijdens de Remonstrantse troebelen onverwachte hulp. De Remonstranten onder leiding van Wtenbogaert kenden haar beslissend gezag toe in kerkelijke aangelegenheden. Maar de argumentatie is Oud Testamentisch; stond Mozes niet boven Aäron? Op hetzelfde Oude Testament beriep zich echter de kerk, wanneer zij van de overheid eiste alle ketterij en valse godsdienst met haar macht en autoriteit te weerstaan, waarbij dan het voorbeeld van Constantijn de Grote en andere christelijke vorsten werd gevoegd. Bij overheid en kerk beide is hier een biblicistische

hantering van het Oude Testament aanwezig, waarbij het geheel eigen karakter der Israëlitische "kerkstaat" niet voldoende werd doorzien.

Wanneer in de Synopsis purioris theologiae, het dogmatisch handboek van de na-Dordtse tijd, het beroep op Mozes' activiteit bij de inauguratie van Aäron tot hogepriester ter verdediging van de bemoeienis van de overheid met kerkelijke benoemingen wordt afgewezen, wordt gezegd dat dit geval geheel extra-ordinair is. Want niet als politiek leider, maar als buitengewoon priester van God heeft Mozes Aäron als hogepriester geïnstalleerd.¹¹⁵ Het argument getuigt van bijzondere vindingrijkheid, maar blijft aan de oppervlakte. Tot het geheel eigene van de Oude Bedeling wordt niet doorgedrongen. ^{115a}

5. OM DE THEOCRATIE

1. De Overheid in de Oude en in de Nieuwe Bedeling

Wanneer we de afgelegde weg overzien zal het ons duidelijk zijn dat de verwerkelijking van de theocratie zich bewogen heeft tussen twee polen: die van het

gebruik van de Staatsmacht om de ware religie als de enig geldende te doen erkennen en alles wat daar tegen in ging te weren en die van de gewetensvrijheid. Aan de laatste is in ons tijdvak door de Gereformeerden nimmer getornd.¹¹⁶ Het eerste was voornamelijk het ideaal van de kerk, maar is in de praktijk nimmer geheel verwezenlijkt. Uit de natuur der zaak staan beide standpunten met elkaar op gespannen voet. Want hoe schone zaak de gewetensvrijheid op zichzelf ook moge zijn, op godsdienstig gebied vooral vraagt de overtuiging van het hart beleving in de gemeenschap en zoekt zij de openbaarheid. Ons tijdvak bevestigt dit.

De moeilijkheid, waarvoor de overheid zich met haar alleen-erkenning van de Gereformeerde Kerk en het met dwang bevorderen van de Gereformeerde religie stond, vond principieel gezien hierin haar oorzaak, dat standpunt genomen werd in het Oude Testament. We zagen dat niet alleen de kerk maar ook de overheid dit deed om haar ingrijpen in kerkelijke zaken schriftuurlijk te funderen. Hierin lag een stuk niet overwonnen biblicisme. De geheel enige positie die het volk Israël innam in de geschiedenis van Gods heil op aarde werd niet voldoende onderkend. We zullen dit moeten verdisconteren in onze beschouwing van dit tijdvak en het bepalen van onze positie nu.

De discipelen van Christus ontvangen bij Zijn hemelvaart wel de opdracht alle volken tot Zijn discipelen te maken, Matth. 28:19, maar het hier gebruikte woord in het Grieks maakt duidelijk dat dit met geestelijke middelen moet geschieden en niet met gewelddadige. Aan dit bevel ligt ook niet de verwachting ten grondslag dat de volken in hun geheel het discipelschap van Christus zullen aanvaarden. Het Evangelie zal wel voor hen allen tot een getuigenis zijn, Matth. 24-14, maar niet allen zullen er naar horen, Matth. 25:32. Aan de discipelen wordt echter ingrijpen met geweld nadrukkelijk verboden, Matth. 13:28 en 29, zie ook vers 47-50. In deze gelijkenis van het onkruid tussen de tarwe en van het visnet wordt het onderscheid tussen de Oude Bedeling met Gen. 17:14 en de daarop voortbouwende teksten én de Nieuwe Bedeling door Christus zelf duidelijk gesteld.

Dat betekent een inperking van de taak der overheid in de Nieuwe Bedeling vergeleken met Oude. De uiterste voorzichtigheid ten aanzien van het ketterdoden en het omgeven van het recht daartoe met allerlei zekerings, zoals we dat op pag. 9 bij de Reformatoren vonden, bewijst dat zij hiervoor wel oog hebben gehad, maar toch hebben zij evenmin als hun volgelingen daaruit de volle consequenties getrokken.

2. Geen neutrale Staat

Deze consequentie is intussen niet die van de neutrale Staat. Zij is een totale onmogelijkheid, dat heeft van Ruler duidelijk genoeg aangetoond. Hij noemt haar een typisch product van de decadentie, "Zij is misschien, in de overrijpe cultuur van het Westen onvermijdelijk en noodzakelijk. Maar dan is zij in ieder geval een van de teekenen van den ondergang van het avondland."¹¹⁷

Onze eigen tijd laat zien waar het op uitloopt als de overheid zich niet in wetgeving en bestuur laat leiden door een positief christelijke geest, die gevoed wordt door de Heilige Schrift. De gedachte wint veld en wordt in praktijk gebracht dat de overheid zich heeft te richten naar de rechtsopvattingen en zedelijke gevoelens, zoals die in het volk leven en aan verschuiving onderhevig zijn. Dat is een vrucht van de moderne democratische gedachte: een overheid, die registreert en niet regeert. Waartoe dit leiden moet, wanneer het volk steeds meer losraakt van de geboden Gods, wanneer de zedelijke normen en het besef van wat zonde en kwaad is uitslijt, treedt steeds duidelijker aan het licht. Men behoeft hier alleen maar te denken aan zaken als

abortus, homofilie en de bestraffing van de misdaad. En wat staat ons te wachten indien het gelukt de geesten voor euthanasie rijp te maken? Verschuivende moraal en registrerende overheid, dit is het hellend vlak waarop we ons thans bevinden of in elk geval dreigen gemanooeuvreerd te worden. Het is wel duidelijk dat we met de zogenaamde neutrale Staat een sprong in de afgrond zouden doen.

Christus is *de Koning der koningen en de Heer der heren*, 1 Tim. 6:15. Daarom zijn de overheden, Hem onderwerping verschuldigd. Dat heeft de kerk de overheid voor te houden, haar daarbij wijzend op de grenzen van haar bevoegdheid. Tot geestelijke gehoorzaamheid aan de wet van God heeft de overheid het volk niet te dwingen. Het is de taak van de kerk door *geestelijke* middelen het volk te leren Gods geboden te onderhouden, Matth. 19-28. Het onderscheid moet worden vastgehouden tussen wat de Nederlandse Geloofsbelijdenis noemt de wereldlijke en de geestelijke politie (art. 30 en 36). Vermenging van die twee leidt tot heilloze gevolge want de macht der Overheid is dwingend van aard, die van de kerk geestelijk en dwang in geloofszaken is verwerpelijk. Zij kan alleen maar leiden tot huichelarij. Dat wierpen de Gereformeerden in hun rekestes de Roomse overheid reeds voor, toen zij beleden dat het geloof Gods gave is, pag.14. Daarom is de tolerantie van de overheid jegens andersdenkenden principieel geworteld in de theocratie naar Gereformeerde opvatting, zoals van Ruler terecht heeft aangewezen. 118

Maar dwang tot geloven moet wel onderscheiden worden van het verhinderen van kwade en goddeloze praktijken. Het dulden daarvan vloeit niet voort uit de gewetensvrijheid. Volgens de Heilige Schrift is de overheid door God ingesteld om het doen van het kwade te verhinderen. Zij staat immers in dienst van God als toornende wreekster voor hem, die kwaad doet, Rom. 13:4. Paulus zegt dit in een tijd, waarin een christelijke overheid nog in geen velden of wegen te bekennen was. We zullen daarom onder "kwaad" moeten verstaan alles, wat de samenleving direct bedreigt, het kwade dus is de meer algemene zin van het woord. De apostel zal wel niet zonder opzet hier het minder gekwalificeerde woord "kwaad" gebruikt hebben en niet het meer theologisch geladen begrip "zonde", omdat hij spreekt in een situatie, waarin slechts heidense overheden waren; maar hierbij moet bedacht worden dat hij in dezelfde brief eerder geschreven, heeft, dat de heidenen, die de wet niet hebben, van nature doen wat de wet gebiedt en dat zij daardoor tonen dat het werk der wet in hun harten geschreven is, Rom. 2:13 en 14. Wat kwaad is wordt tenslotte door Gods wet bepaald!

Uiteraard zal de overheid te rekenen hebben met de geestelijke gesteldheid van het volk. Dat heeft zelfs Mozes in zijn wetgeving moeten doen. Hij heeft rekening moeten houden met de hardigheid der harten inzake de huwelijkswetgeving, Matth. 19:8, en dat in veel gunstiger omstandigheden dan waarin de overheid nu verkeert. Maar dit rekenen met de hardigheid der harten is toch iets anders dan daar willoos achter aan te hinken.

3. De taak van de Kerk

Het is hier de plaats om een enkele opmerking te maken over de taak van de kerk. Deze wordt veelal gezocht in het getuigenis, dat zij tegenover de overheid heeft af te leggen en we willen daarvan niets afdoen. Wel moet daarbij opgemerkt worden dat in dit opzicht de bevoegdheid van de kerk ook haar grenzen heeft, evengoed als die van de overheid op zuiver geestelijk terrein. De kerk mag niet ontaarden in een politieke

pressiegroep en een maatschappijkritische instantie worden in de directe zin van het woord. Wanneer zij het evangelie in zijn volheid verkondigt, is dat kritisch genoeg ten aanzien van de maatschappij, voorzover deze zich autonoom opstelt tegenover de wet van God.

De eerste taak van de kerk is smekingen, gebeden, voorbeden en dankzeggingen te doen voor alle mensen, voor koningen en alle hooggeplaatsten, 1 Tim. 2:1 en 2. En voorts heeft zij de geboden Gods te verkondigen in de breedste zin van het woord, zoals zij gelden voor heel het leven en te trachten met alle haar ten dienste staande middelen het volk terug te winnen voor de dienst aan God en de gehoorzaamheid aan Zijn Evangelie. Ook door de betekenis van het Evangelie te laten zien voor al de vragen, waarmee wij in onze tijd te worstelen hebben; van dat Evangelie, dat ons de mens leert kennen als geschapen naar het beeld van God en dus kostbaar in Gods oog, Gen. 9:6, geroepen niet om zich uit te leven, maar tot offer en dienst, Rom. 12:1, om God en de naaste lief te hebben, Rom. 13:8, niet geboren voor slavernij, maar voor de vrijheid, 1 Kor. 7:21-24, toch geroepen om de overheid te eren, 1 Petrus 2:17.

De christelijke overheid heeft de christelijke kerk nodig om christelijk te kunnen regeren. De kerk moge dat bedenken en mede met het oog daarop alles in het werk stellen om het getuigenis van het Evangelie met kracht aan heel ons volk te laten horen. Wanneer zij deze taak niet met de uiterste krachtsinspanning vervult en zo zelf medeschuldig staat aan de voortgaande ontkerstening van ons volk, wordt al haar spreken over de theocratie een zinloze bezigheid.

Ook vanuit dit oogpunt krijgt de roeping tot kerkelijke eenheid een bijzonder klemmend karakter, de eenheid dan, waarover zondag 21 van de Heidelbergse Catechismus en artikel 27 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis spreken. In het licht van deze belijdenissen en de toenemende ontkerstening van ons Nederlandse volk moet de gedeeldheid van hen, die deze belijdenis als de hunne erkennen, wel tot schuld voor de Heere worden.¹¹⁹ Daarmee is geen oordeel geveld over wat in de historie is geschied, maar alleen gewezen op de roeping in het heden van een veelszins gewijzigde situatie.

Daardoor zou ook de mogelijkheid geschapen zijn tot een gemeenschappelijke bezinning op art. 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, met name op de zinsnede: *om te weren en uit te roeien alle afgoderij, en valse godsdienst, om het rijk des antichrists te gronde te werpen*. Over de precieze zin van deze woorden is geen eenstemmigheid, een andere en duidelijke formulering is ook uit politiek oogpunt gewenst¹²⁰, hoezeer men in het algemeen historische stukken overigens hun eigen karakter moet laten houden. Hier staat toch een te groot belang op het spel.

Het moge waar zijn dat de theocratie in deze aardse bedeling een torso is¹²⁰, wij hebben te werken zolang het dag is. En nu God ons nog de tijd geeft dienen alle krachten samengebundeld te worden en inwerking gezet.

NOTEN

1. Dr. A. A. van Schelven, *Het biblicisme der Puriteinen van Massachusetts in Uit den strijd der geesten*, Amsterdam 1944, pag. 100-136.
2. *Institutie*, IV, XX, 16, vertaling dr. A. Sizoo.

3. a.w. par. 15.
4. Van Schelven, a.w. pag. 135, onder verwijzing naar E. Doumerque: *cette erreur est certainement trop absurde pour avoir besoin d'être réfuté.*
5. W.J. Kooiman, *Luther, zijn weg en werk*, Amsterdam 1959, pag. 180.
6. *Das Verhältnis von staatlichem und kirchlichem Regiment ist bei Luther nur als ein Specialfall des Verhältnisses von Gesetz und Evangelium zu begreifen*, Reinhold Seeberg, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, IVa, Se dr, pag. 368 noot 1.
7. a.w. pag. 369. Deze uitspraak is van Luther zelf: *princeps ut princeps sit politica persona, et si agens non ager ut christianus*, vgl. ook G.Tb. Rothuizen, *Primus usus legis*, Kampen 1962, pag. 87.
8. Seeberg, a.w. pag. 369-374.
9. Kooiman, a.w. pag. 108.
10. Seeberg, a.w. pag. 376: *nicht in Sinn Luthers gelegen war.*
11. *Institutie*, IV, XX, 1. Met het voorgaande bedoelt Calvijn het in III, XIX, 15 geschrevene. Zie ook Dr. J. Plomp, *De kerkelijke tucht bij Calvijn*, Kampen 1969, pag. I 28-130.
12. Hij spreekt over "de vele punten van overeenstemming tot op de terminologie, die hij (Calvijn) gebruikt, toe", Rothuizen, a.w. pag. 85.
13. A.w. pag. 87.
14. *Institutie*, IV, XX, 1.
15. idem 2
16. idem 3
17. idem 9
18. Ik citeer naar de uitgave van Dr. J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisschriften*, Amsterdam MCMXL.
19. Rothuizen, a.w. pag. 61-65.
20. Voor wat Luther betreft, zie Seeberg a.w. pag. 364-370. Voor Calvijn, zie Dr. J. Plomp, a.w. pag. 132-136. Calvijn gaat bij het poneren van recht en' plicht der Overheid tot het straffen van ketters uit van een geordende toestand, zie Dr. A.D.R. Polman, *Onze Nederlandse Geloofsbelijdenis*, dl. IV, pag. 278; *un ordre établi selon sa parole; que tous ayant consenti de recevoir eest ordre institué de Dieu*, Joh. Calvini, *Opera* in C.R. XXVII, pag. 436 en 437. Ook Bullinger achtte de Overheid gerechtigd tot het straffen van ketters, *Huysboec* 1566, Fol. 65 en 66.
21. Dr. S. Greijdanus, *De Brief van den apostel Paulus aan de gemeente te Rome*, Amsterdam, 1933, pag. 569.
22. Dr. Herman Ridderbos, *Aan de Romeinen*, Kampen 1959, pag. 292.
23. *a ceste cause a mis le glaive en la main des Magistrats, pour reprimer les pechez commis, non seulement contre la Seconde Table des commandements de Dieu, mais aussi contre la premiere.*
24. Dr. H. Visscher, *De Staatkundige beginselen der Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, Huizen 1939, pag. 154.
25. *verum etiam ut sacrum tueantur (n.l. de magistraten) Ministerium omnemque idolatrium et adulterinum Dei cultum submoveant et evertant enz.*
26. Ds. C. Vonk, *De voorzeide leer*, IIIb, Barendrecht 1956, pag. 643-644.
27. vgl. het Smeekschrift van de christenen in Nederland, die om de ware religie zijn getroffen, aan de keizer op de rijksdag te Augsburg aangeboden, 1566. Daarin roepen zij keizer Maximiliaan, die de Hervorming niet ongunstig gezind was, op om een vrij gesprek te organiseren van geleerde theologen uit ook andere landen en provincies, "opdat de nevelen van de dwalingen en Roomse hokus pokus verscheurd wonde en de eeuwige waarheid Gods voor de gehele wereld klaar blijke." Het smeekschrift

vervolgt: "Dat intussen, tot het zover komt, de openbare afgoderij der papisten en de openbare ontheiliging van de goddelijke eredienst en de sacramenten weggenomen worden..." Prof. Dr. J.N. Bakhuizen van den Brink, Protestantse pleidooien, II, Kampen 1962, pag. 202 e.v. Zie ook het Vertoog van de Kerken van Christus, tegelijkertijd ingediend: "... zo brengt een Christenoverheid slechts de helft van haar taak tot stand indien zij, na de uitroeiing van de dwalingen, niet zorgt voor de verkondiging van de oprechte leer van Christus", a.w. pag. 196. Beide stukken zijn afkomstig uit de Antwerpse gemeente, pag. 171, met welke de Brès vermoedelijk overleg gepleegd heeft bij het vaststellen van de geloofsbelijdenis of tenminste met haar kerkenraad of althans met de predikanten van Antwerpen, Vonk, a.w. IIIa, pag. 109.

28. a.w. IIIb, pag. 637-639.

29. Zie ds. Joh. Francke, Art. 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis in de bundel Congres van Gereformeerden, pag. 111-114.

30. Van Schelven, a.w. het artikel De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de 16e-eeuwse Nederlanden, pag. 9 noot 1. Over de tolerantiegedachten van de spiritualisten en wederdopers handelen we hier niet.

31. Van Schelven, a.w. pag. 46-47. De gehele Apologie bij Pieter Bor, Oorsprongk enz. 1679, 2e dl. Byvoeghsel van Authentyke Stukken, pag. 65-98.

32. Dr. J.W. Berkelbach van der Sprenkel, Oranje en de vestiging van de Nederlandsche Staat, Amsterdam, pag. 41, pocket editie.

33. Dr. A.A. van Schelven, Willem van Oranje, 2e dr., pag. 62.

34. a.w. pag. 87.

35. a.w., pag. 93-94.

36. a.w., pag. 95-96.

37. Robert Fruin, Tien jaren uit de tachtigjarige oorlog, 10e dr. Het Spectrum, pag. 204. Zie ook Van Schelven, Uit den strijd der geesten, pag. 34.

38. Fruin, a.w., pag. 205.

39. Dr. M.F. van Lennep, Gaspar van der Heyden, Amsterdam 1884, pag. 143-145. Zie voor de gehele tekst het verdrag Bor. a.w. 1 e dl., pag. 739-741. Art. 4 bepaalt dat reizen en trekken over en weer geoorloofd is "wel verstaande dat niet toegelaten en zal zijn dien van Holland, Zeeland, of andere van wat Lande, conditie, of qualiteit dat hy zy, yet 't attenteren herwaerts - over buiten den voorschreven Landen van Holland, Zeeland, en Geassocieerde plaetsen, tegens de gemene ruste en vrede sonderlinge tegens de Catholijke Roomsche Religie, en exercitie van dien, noch yemant ter cause van dien te injurieren irriteren met woorden of met werken noch met gelijke acten te schandaliseeren, op poene van gestraft te werden als perbateurs van de gemene ruste, anderen ten exemple."

41. Van Schelven, Willem van Oranje, Haarlem 1933, pag. 262.

42. Geschiedenis van Nederland, uitgegeven onder leiding van prof. dr. H. Brugman, dl. III. De tachtigjarige oorlog door Dr. J.C. de Pater, pag. 253.

43. Van Schelven, Uit den strijd der geesten, pag. 22.

44. Bor a.w. 1e dl. pag. 968. Er is enkele weken later nog een vervolg op ingediend van meer technische aard.

45. H. Q. Janssen, Petrus Dathenus, een blik op zijn laatste levensjaren, vooral op zijn twistzaak met Oranje, Delft 1872 pag. 109-124.

46. D. Gerdes, Scrinium Antiquarium, 1748, T.L., pag. 120: Communi Synodi Dordracenae sanctione, atque omnium, qui tum religionem profitebantur approbatione "enz. Zie over de afzenders van dit advies en het advies zelf Van Schelven, Uit den strijd der geesten, pag. 57, 60 en 61.

47. Tot de eersten behoren o.a. J. Itjeshorst, *Du Plessis Mornay*, Kampen 1917, pag. 45 en Van Schelven a.w., pag. 54-57. Tot de anderen Dr. Th. Ruys Jr., *Petrus Dathenus*, Utrecht 1919, pag. 131 en Dr. M.F. van Lennep, a.w. pag. 134-135.

Itjeshorst geeft op pag. 50 een aantekening weer van Du Plessis Mornay op de *Historiae* van Thuanus, waarin hij zegt: "Dit verhoog, dat zij (nl. de Protestanten in Vlaanderen, die zich wendden tot Matthias en de Staten) publiceerden, was hetzelfde, dat ik opgesteld had in 't jaar 1576 en gericht tot de Staten van Blois, hetwelk zij mutatis mutandis hadden gewijzigd naar de toestand van hun land." Dat Du Plessis Mornay zich in de voorzomer van 1578 in Engeland bevond, Van Schelven a.w. pag. 54, zegt hiertegen niets, daar het toen twee jaar oude stuk van zijn hand aan anderen allicht bekend zal zijn geweest. Het kan zeer goed als leiddraad hebben gediend bij de opstelling van het smeekschrift aan Matthias. Datheen, de voorzitter der Synode, hoewel medegedeputeerd om het smeekschrift aan Matthias aan te bieden, is bij de aanbidding niet tegenwoordig geweest. Toen deze plaats vond, op zondag 22 juni, bediende hij te Dordrecht het Avondmaal, Van Lennep, a.w. pag. 136, met beroep op Schotel, *Kerkelijk Dordrecht 1*, pag. 121. De critiek van H. Q. Janssen, a.w. pag. 6, op Schotel is onjuist, daar hij de Synode van Dordt 1574 en 1578 met elkaar verwart. Datheen kan, toen hij iet hele stuk rustig op zich liet inwerken, ten laatste teruggeschrokken zijn, omdat het met zijn diepste intenties niet overeenkwam en hij kan gaarne van het verzoek in Dordrecht het Avondmaal te bedienen gebruik gemaakt hebben om zich zo tegelijk van deze zaak te kunnen distantiëren.

48. F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, pag. 336-337.

49. a.w. pag. 294-295, 337-338. De Prins heeft met twee leden van de Synode in haar vergadering, n.l. op 5 juni, over kerkelijke zaken gesproken en daarbij zijn ongenoegen uitgesproken over de omkering van de "kerkstaat" te Amsterdam en Haarlem, Van Schelven, a.w. pag. 55, hetgeen de Synode zich blijkbaar heeft aangetrokken!

50. Janssen, a.w. pag. 7 zegt: 18 september: Ruys, a.w. pag. 142 noemt onder verwijzing naar een Gentse kroniek de 28ste.

51. Janssen, a.w. pag. 10.

52. Zie het Protocol dat is *De gansche handeling des gesprecks te Francenthal*, vertaald door Gaspar van der Heyden 1571. Dit was een godsdienstgesprek met de Wederdopers. Datheen trad daarbij op als woordvoerder van de Gereformeerden. Vanzelfsprekend nam de gedachtenwisseling over de overheid daar een grote plaats in. In zijn bespreking van 1 Tim. 2:2: opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid (St.V.) zegt Datheen: Dat woordeken (Godsalicheyt) begrijpt in hem, de geheele Godsdienst, die God van ons in der eerster Tafel heyscht. Deze Godsalicheyt, oft Godsdienst, en can niemandt recht beschutten oft handhaven, dan alleen die Godsalich, ende derhalven oock een Christen is, ende niet tusschen beyde staat ", pag. 243. De Geest leert ook in het Nieuwe Testament "dat die Overheyt niet alleen uitwendighe vrede ende eerbaarheid, maar oock de Godsalicheyt, dat is, den warachtighen Godesdienst, handhanen ende beschutten Boude, dwelck van die die niet Godsalich, ende geen Christen zijn, niet recht geschieden can", pag. 248. "Dat Ampt der Ouerheyt straft also die Godlosen ... ende beschermt Weduwen en Wesen: en alle vromen", pag. 428. Hier is in het handhaven en beschermen met uitdrukkelijke vermelding van de vromen een duidelijke aansluiting aan art. 36 N.G.B.

53. Janssen, a.w. pag. 17, vgl. Itjeshorst, a.w. pag. 71, die zegt dat de uitkomst Datheen in het gelijk heeft gesteld.

54. Janssen, a.w. pag. 8, die Gravenzande citeert.
55. Ruys, a.w. pag. 132.
56. Berkelbach van der Sprenkel, a.w. pag. 150.
57. Fruin, a.w. pag. 204.
58. Van Schelven, Uit den strijd der geesten, pag. 68-71.
59. Dr. R.H.Bremmer, Van opstand tot koninkrijk, Amsterdam 1969 pag. 445.
60. Bor, a.w, dl. 1, pag. 643.
61. Mr. Pieter Paulus, Verklaring van de Unie van Utrecht, Utrecht, MDCCLXXVI, dl. 2, pag. 232.
62. Bakhuizen van den Brink, a.w. pag. 153.
63. Bor, a.w. dl. 2, pag. 28.
64. a.w. dl. 2, pag. 29.
65. Fruin, a.w. pag. 206.
66. Groot Placaat-boek, ed. Cornelis Cau, dl.II, kolom 2158.
67. Bor, a.w. dl. 2, pag. 404 beweert ten 'onrechte van wel, zie Fruin, a.w. pag. 206. De resolutie werd aan de Staten in bedenking gegeven, Pieter Paulus, a.w. pag. 235. Holland stelde voor: Dat de Evangelische Gereformeerde Religie daarvan de exercitie openbaerlijk is toe gelaten, ende aangenomen gebruyckt te worden, ende ook tegenwoordelijck in 't Openbaar gepredickt ende gheexerceert wort, Bal worden gemainteneert ende beschermt alomme binnen de Geunieerde Provintien, sonder de openbare leeringe ofte exercitie van Benige andere Religie in de jegenwoordige geunieerde Provincien. toe te laten ende voorts andere in den Verbonde toe te laten, achtervolgende den inhoud' van dese Artijckele, zie noot 66. Holland laat dus de voorslag van "geen veranderinge als met gemeen consent van alle bondgenoten weg, Pieter Paulus, a.w. pag. 236 en laat de deur voor toetreding van Roomse partners open! Er kwam echter geen besluit tot verandering: hiervan was nimmer eenige algemeen wet gemaakt, Jan Wagenaar, Vaderlandsche Historie, Amsterdam, MDCCXCIV, dl. 12, pag. 162.
68. Jan Wagenaar a.w. dl. 12, pag. 172.
69. J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden, Ode herziene druk, bewerkt door dr. J. Lindeboom, Utrecht 1933, pag. 248.
70. Dr. L.J. Rogier in Algemene geschiedenis der Nederlanden, dl. VII, Utrecht MCMLIII, pag. 13.
71. Jan Wagenaar, a.w. dl. 12, pag. 177, tekst van het gehele besluit pag. 174-175.
72. Rogier, a.w. pag. 13,.
73. Zie pag. 22 van dit werk.
74. Prof. Dr. L.J. Rogier, De katholieke kerk van 1559-1795 in Geschiedenis van de kerk in Nederland, Aula-pocket, pag. 192. Het patronaats- of collatierecht was het recht van ambachtsheren tot het verlenen van kerkelijke ambten met de daaraan verbonden inkomsten en stamde uit de Middeleeuwen.
76. Zie voor uitvoerige overzichten over deze kerkordes en hun tekst C.Hooyer, Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten.
77. a.w. pag. 115, waar de desbetreffende resolutie van Holland en Westvriesland geciteerd wordt.
78. F.L. Rutgers, Acta, pag. 235,4.
79. a.w. pag. 264,5.
80. a.w. pag. 264,6.
81. a.w. pag. 377, gehandhaafd in 1586, pag. 488.
82. a.w. pag. 452.

83. a.w. pag. 495.
84. a.w. pag. 497, 498.
85. Jan Wagenaar, De geschiedenis van Amsterdam, 1795, repr. Buijten en Schipperheijn, Amsterdam dl. II, bk.X.pag. 397.
86. a.w. pag. 401.
87. a.w. pag. 399. Wagenaar zegt dit in navolging van Hooft.
88. Zo dr. R.B. Evenhuis, Ook dat was Amsterdam, Amsterdam 1965, dl.I, pag. 180.
89. Hugo de Groot, geciteerd door Dr. J.C. de Pater, De tachtigjarige oorlog, pag. 103 in Geschiedenis van Nederland. Zie voor eenzelfde overtuiging van Johan de Witt dezelfde bladzijde.
90. Mr. J.C. Naben Calvinist of Libertijns? Utrecht 1884, pag. 90.
- 90a. Groen van Prinsterer, Handboek der geschiedenis van het Vaderland, 6e dr. dl.I, pag. 236.
91. Hooyer, a.w. pag. 287.
92. a w pag 289.
93. Deze artikelen zijn opgenomen in de Acta, vierde zitting.
94. Dr. H. Kaajan, De Groots Synode van Dordrecht in 1618-1619, Amsterdam 1918, pag. 60 en 61.
95. Reitsma, a.w. pag. 304.
96. a.w. pag. 313.
97. Groen van Prinsterer, a.w. pag. 236.
98. Dr. H.H. Kuyper, de Post-Acta, Amsterdam z.j. pag. 118. Zie voor de achtergronden pag. 112-119.
99. a.w. pag. 138-146, Hooyer, a.w. pag. 439.
100. Kuyper, a.w. pag. 303.
101. a.w. pag. 302-303, citaat van Voetius. F.L. Rutgers, De geldigheid van de oude kerkenordeningen der Nederlandsche Gereformeerde Kerken, Amsterdam 1890, pag.
102. Kuyper, a.w. pag. 312.
103. Kuyper, a.w, pag. 313-314. Rutgers a.w. pag. 33 en 34, vgl. pag. 75-104.
104. Kuyper, a.w. pag. 315.
105. Dr. S. Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek, eerste deel, Leeuwarden 1916, pag. 100-104.
106. Evenhuis, a.w. pag. 314-320.
107. a.w, pag. 320-323.
108. Fruin. a.w. pag. 213, volgens Rogier een in die tijd in alle landen doodgewone zaak, Geschiedenis van de kerk in Nederland, pag. 201.
109. Jan Wagenaar, De geschiedenis van Amsterdam, dl.11, Bk. XIV, pag. 524, 527-528.
110. Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman den Dr. F.L. Rutgers, De rechtsbevoegdheid onzer plaatselijke Kerken, Amsterdam 1887, 2e dr. pag. 12-15.
- 110a. Dr. D.J. de Groot, De Reformatie en de Staatskunde, pag. 62.
111. De geldigheid van de oude kerkenordeningen, pag. 30.
112. Dit gebeurde zeker elke zondag, Dr. G.D.J. Schotel, De Openbare Eredienst, 2e dr. verzorgd door dr. H.C. Rogge, Leiden, pag. 338-341.
113. Evenhuis a.w., I. pag. 324, deelt mee dat dit in Amsterdam elk jaar gebeurde voor de verkiezing van de magistraat.
114. Rutgers, De geldigheid van de oude kerkenordeningen, pag. 107.
115. Editie Bavinck, Disp. L, XLII, pag. 618.
- 115a. Soms zijn er wel geluiden in deze richting, Jacobus Trigland, Kerckelyke Geschiedenissen, pag. 471-472, maar 't is net of ze niet doordringen.

116. Zie art. 13 van de Unie van Utrecht: dat een iegelijk bij zijn godsdienst ongemoeid zal mogen blijven, dat niemand wegens zijn geloof onderzocht of gestraft zal worden, naar de weergave van Fruin. Deze schrijft: Daarmee werd al wat naar inquisitie zweemt voor eeuwig uit Nederland verbannen. En nooit, voorzover ik weet, is zelfs door de Zeeuwse predikanten, de onverdraagzaamste van allen, op schennis van deze grondregel aangedrongen, a.w. pag. 207.

117. A.A. van Ruler Religie en Politiek, Nijkerk 1945, pag. 270.

118. a.w. pag. 230-232.

119. Dr. R.B. Evenhuis wijst in *Onderling Kontakt*, 1 le jrg. no.6, pag. 16 en 17 op de noodzaak van kerkelijke eenheid van alle Gereformeerde belijders met het oog op de geloofwaardigheid van het getuigenis der kerk.

120. Ook Evenhuis bepleit verandering van de formulering van art. 36. Ze moet zo worden "dat lues clarius is: het gaat om een geestelijke zaak, die alleen met geestelijke middelen kan en mag worden verwerkelijkt", a.w. pag. 15.

121. Zo terecht Evenhuis, a.w. pag. 14.